

Кучерук О. А. Самостійна робота студентів з методики української мови:
Методичний посібник. – Житомир, Поліграфічний центр ЖДПУ, 2001. – С. 31-92.

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ОСНОВНИХ ПИТАНЬ ШКІЛЬНОГО КУРСУ РІДНОЇ МОВИ

Тема 7

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ ФОНЕТИКИ Й ОРФОЕПІЇ

Першоелементом мови, без якого не можна говорити про оволодіння мовою, є її звуковий бік – власне звукова система, що вивчається спеціальною наукою – фонетикою.

Ніна Тоцька

Запитання і завдання для самопідготовки

1. Визначте місце фонетики й орфоєпії у шкільному курсі мови.
2. Охарактеризуйте методичні проблеми навчання фонетики й орфоєпії в сучасній школі, які потребують ще свого вирішення.
3. Яких специфічних принципів вивчення фонетики й орфоєпії має дотримуватися вчитель-словесник?
4. Які вимоги до знань і вмінь учнів з фонетики ставить діюча програма з мови?
5. Накресліть модель взаємозв'язку методів і прийомів роботи, що використовуються у процесі вивчення фонетики й орфоєпії.
6. Доведіть на прикладах справедливість таких тверджень:
“Вивчення звукової системи української мови здійснюється за принципами перспективності та спадкоємності і має безперервний характер” (Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах/ За ред. М.І.Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2000. – С.78).
“Посилити інтерес учнів до занять з фонетики можна привертанням уваги до смислорозрізнавальної ролі звуків, до багатства фонетичних засобів мовлення” (Методика викладання української мови в середній школі: Навч. посібник/ За ред. І.С.Олійника. – К.: Вища школа, 1989. – С.151).
7. Розкажіть про використання наочності і ТЗН у процесі вивчення звукової системи рідної мови.
8. Охарактеризуйте нетрадиційні підходи до організації вивчення фонетики й орфоєпії в середніх школах.
9. Яка роль словесних ключів (“**ВоНа МаЛа РіЙ**” – сонорні звуки, “**МаВПа БуФ**” – губні звуки, “**ЧаС ПиШе Ці ФоКуСи**”

ТиХо” – глухі приголосні) у вивченні теоретичних відомостей з фонетики? Складіть словесні ключі до м’яких і губних приголосних.

10. Складіть 3-4 завдання для вдосконалення орфоепічних навичок учнів і подолання діалектів у їхньому мовленні (з використанням ТЗН).

Рекомендована література

Блик О.П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія: Посібник для вчителів. – К.: Рад. школа, 1988.

Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах/ За ред. М.І.Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2000.

Миронюк Н.П. Орфографія в 4-8 класах. – К.: Рад. школа, 1986.

Олійник І.С., Іваненко В.К. та ін. Методика викладання української мови в середній школі/ За ред. І.С.Олійника. – К.: Вища школа, 1989.

Симоненкова Л.М. Вивчення фонетики і морфології в умовах місцевих говорів. – К.: Рад. школа, 1981.

Тоцька Н.Г. Дидактичний матеріал з фонетики. – К.: Рад. школа, 1991.

Контрольні завдання для самостійної роботи

I рівень

Напишіть рецензію на посібник Л.М.Гордєєвої “Українська мова. 5 клас: Плани-конспекти уроків” (Харків: Ранок, 2000. – 224с.). У рецензії докладно проаналізуйте матеріал, рекомендований автором для вивчення “Фонетики”.

II рівень

Виготуйте наочність для закріплення знань про фонетичну систему української мови. Напишіть методичні рекомендації до використання цієї наочності вчителем-словесником.

III рівень

Складіть по 3-4 диференційованих завдання до вивчення теми “Співвідношення звуків і букв. Звукове значення букв *ї, я, ю, є*”.

Тема 8

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ І ФРАЗЕОЛОГІЇ

Потрібно на кожному уроці записувати по два-три нових фразеологічних звороти, які б збагачували мову школярів.

Василь Сухомлинський

Запитання і завдання для самопідготовки

1. Проаналізуйте програмний матеріал з лексики і фразеології для 5-6 класів.

2. У чому полягає завдання вивчення лексики і фразеології в середніх школах?

3. Які труднощі у вивченні лексики і фразеології можуть виникнути в учнів, на Вашу думку? Охарактеризуйте традиційний і нетрадиційний підходи до їх подолання.

4. Визначте систему роботи над лексичними синонімами (5 клас).

5. Опрацюйте посібник Г.В. Грибан “Робота над словом при вивченні мови та літератури” (Житомир, 1998. – 39 с.). На його основі складіть методичні поради для молодого вчителя-словесника, як збагачувати лексичний запас учнів на заняттях з української мови.

6. Розкажіть про використання словників у процесі вивчення лексики.

7. Ознайомтеся з методичними рекомендаціями до роботи із словником епітетів. Розробіть аналогічні поради для роботи із словником фразеологізмів.

Методичні рекомендації

Робота із “Словником епітетів української мови” (автори С.П.Бибик, С.Я.Єрмоленко, Л.О.Пустовіт. – К., 1998 р.) посідає особливе місце у формуванні умінь і навичок виразно, емоційно читати текст, володіти усіма видами мовленнєвої діяльності, добирати виражальні засоби відповідно до свідомо поставленої мети, глибоко сприймати чуже мовлення і передавати власне ставлення до почутого чи прочитаного тощо.

Ознайомлення із цим словником варто почати на уроці вивчення прямого і переносного значення слова. У вступному слові потрібно пояснити, як користуватися словником і яке його призначення. Наступний етап – виконання вправ на добір художніх означень до опорних слів, у тому числі й оригінальних, індивідуально-авторських, за якими вимальовуються яскраві образи. Для вироблення розуміння естетичної ролі мови відповідно до ситуації мовлення важливо використовувати завдання, спрямовані на ситуативне вживання епітетів у власному мовленні, що надають мові точності, виразності, образності і емоційності для передачі думок і почуттів. Внаслідок цього розвивається дар слова, мовний смак і одночасно розкриваються секрети функціонування слова.

Рекомендована література

Марченко Л.М. Робота з лексичними синонімами на уроках української мови: Посібник для вчителя. – К.: Рад. школа, 1981.

Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах/ За ред. М.І.Пентиліук. – К.: Ленвіт, 2000.

Олійник І.С., Іваненко В.К. та ін. Методика викладання української мови в середній школі/ За ред. І.С.Олійника, - К.: Вища школа, 1989.

Передрій Г.Р., Смолянiнова Г.М. Лексика і фразеологія української мови. Факультативний курс для 7-8 класів. посібник для учнів. – К.: Рад. школа, 1983.

Ужченко В.Д. Вивчення фразеології в середній школі: Посібник для вчителя. – К.: Рад. школа, 1990.

Контрольні завдання для самостійної роботи

I рівень

Складіть тематичний план вивчення розділу “Лексика” (5 клас) за такою схемою:

№	Тема і тип уроку	Мета уроку	Методи і прийоми навчання	Обладнання	Домашнє завдання	Рекомендована література до уроку
1.	Слово і його лексичне значення. Ознайомлення з тлумачним словником.	Дати учням систематичні знання про лексичне значення слова, навчати працювати із тлумачним словником; розвивати словниковий запас учнів, культуру їхнього мовлення, доцільність вживання слів, образність, асоціативність мислення, увагу, пам'ять; виховувати любов до рідного слова.	Слово вчителя, бесіда, спостереження над мовою, робота з підручником, тлумачним словником, метод вправ, введення слова в контекст, лексичний аналіз.	Підручник, тлумачний словник, індивідуальні картки, вислів М.Т.Рильського “Не бійтесь заглядати у словник: Це пишний яр, а не сумне провалля; Збирайте, як розумний садівник, Достиглий овоч у Грінченка й Даля...”	Повторити і вивчений на уроці матеріал, скласти лінгвістичну казку на тему “У світі лексикології” або твір “Якого кольору слова”.	1. Г.Ужченко Дидактичний матеріал з української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Освіта, 1995. – 224с. 2. Тесленко О. Міжпредметні зв'язки як дидактична умова підвищення рівня знань учнів з фразеології. – Дивослово, 2000. - № 1. – С.37-39.

II рівень

Розробіть план-конспект уроку на тему “Однозначні і багатозначні слова”, урахувавши екстралінгвістичний і лексико-граматичний принципи вивчення лексики.

III рівень

Складіть систему вправ з лексики і фразеології за однією культурологічною темою. Розкрийте освітньо-виховне значення розробленої системи.

Тема 9

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ БУДОВИ І СЛОВОТВОРУ

СЛОВА

Поділ слова на морфеми – необхідна передумова засвоєння учнями словотворчого аналізу, однак морфемний і словотворчий аналіз

повинні не тільки доповнювати один одного, але осмислюватися як прийоми, що забезпечують різні аспекти тлумачення структури слова.

Марія Плющ

Запитання і завдання для самопідготовки

1. Який зміст і обсяг знань з розділів “Будова слова” і “Словотвір” визначає чинна програма з української мови для 5 класу?
2. Розкрийте міжтемні зв’язки у вивченні будови слова і словотвору в школі.
3. Назвіть ефективні методи і прийоми вивчення розділів “Будова слова” і “Словотвір”. Проілюструйте їх на прикладах.
4. Визначте місце морфемного і словотвірного розбору в шкільному курсі української мови. Покажіть на прикладах, як потрібно проводити ці види мовного аналізу в школі.
5. Якою наочністю може скористатися вчитель під час вивчення будови слова і словотвору?
6. Як Ви поясните п’ятикласникам творення слів *сад, перелаз, захід*?
7. На уроці учень дібрав такі спільнокореневі слова до слова *промова*: *промовляти, промовою, мовлення, у промові*. Вчитель дав завдання класу визначити лексичне і граматичне значення дібраних слів.
З якою метою словесник використав цей прийом? Як Ви поясните учням різницю між словозміною і словотворенням?
8. Висловіть своє ставлення до поданого фрагменту уроку. Які методи передбачено використати на уроці?

Тема. Основа слова і закінчення

Мета: розкрити перед учнями відомості про основу слова і закінчення змінюваних слів; розвивати вміння і навички відділяти закінчення слів від основи, розрізняти форму слова і спільнокореневі слова, правильно вживати їх у мовленні; виховувати через поетичне слово інтерес до мови.

Хід уроку

Студентка-практикантка оголосила тему і мету уроку і провела з учнями бесіду:

1. *Пригадайте з молодших класів, що таке основа слова.*
2. *Як називається змінювана значуща частина слова?*
3. *У якій частині слова міститься, на вашу думку, лексичне значення слова, а в якій – граматичне? Обґрунтуйте свою відповідь на*

прикладі слова весна. Спробуйте власну думку зобразити схематично (наприклад, |__ЛЗ__||_ГЗ_|).

Самостійна робота

- 1. Прочитайте в підручнику матеріал про основу і закінчення слів. Що нового ви дізналися про закінчення як значущу частину слова?*
- 2. Визначте основу і закінчення слів: кінь, галявина, весело. Складіть алгоритм ваших дій.*
- 3. Доберіть спільнокореневі слова до слова козаченько. Чи можна у такий спосіб визначити закінчення? Доведіть свою думку.*

Для того, щоб учні краще засвоїли матеріал уроку, студентка дала їм виконати таку вправу:

Спишіть текст, визначте основу і закінчення змінних слів.

Українська душе, хто тебе може збагнути?!

Як Дніпро, ти широка, як пороги, шумлива й буйна, неспокійна, не довіряєш нікому, сама проти себе стаєш. Всю вину на інших складаєш, за собою не признаєш гріха. Кого з провідників своїх не обкидала камінням і болотом, навіть найбільшого з тих, що вічною славою тебе покрив (За Б.Лепким).

Складіть план можливого продовження уроку.

Рекомендована література

Глазова О.П. Українська мова. 5 клас. Матеріали до уроків. Посібник для вчителя. – Х.: Ранок, 2000.

Гортинич В.О. Будова слова і словотвір. – К.: Рад. школа, 1977.

Олійник І.С.Іваненко В.К. та ін. Методика викладання української мови в середній школі/ За ред. І.С.Олійника. – К.: Вища школа, 1989.

Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі. Посібник для вчителів. – К.: Рад. школа, 1985.

Контрольні завдання для самостійної роботи

I рівень

Доберіть опорні тексти для вивчення розділів “Будова слова” і “Словотвір”, на основі них складіть відповідну систему вправ. Врахуйте, що в 5 класі переважає наочно-дійовий і наочно-образний типи мислення, а тому потрібно формувати в учнів ще й понятійний (словесно-логічний) тип мислення.

II рівень

Розробіть по 5-6 проблемно-ситуативних завдань до вивчення будови слова і словотвору в школі.

III рівень

Складіть 2 опорні конспекти до вивчення розділів “Будова слова” і “Словотвір”. У чому їх освітнє значення на відповідних уроках?

Тема 10

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ГРАМАТИКИ

Усвідомлення учнями будови рідної мови позитивно позначається на їхньому загальному розвитку. Образно кажучи, граматикика “тренує мозок” дитини.

Олександр Біляєв

Запитання і завдання для самопідготовки

1. Проаналізуйте діючу програму і підручники з української мови, коротко охарактеризуйте зміст роботи над граматичним матеріалом у 5-9 класах.

2. Визначте принципи побудови розділу “Морфологія” у чинній програмі з української мови.

3. У посібнику “Методика викладання української мови в середній школі” (за редакцією І.С.Олійника, 1989 р.) виділено такі принципи вивчення граматики в школі: 1) вивчення граматичних форм у нерозривному зв’язку із значенням слова; 2) поступове формування граматичних понять; 3) вироблення граматичних умінь і навичок; 4) вивчення граматичної термінології; 5) взаємозв’язок у вивченні морфології і синтаксису, морфології і фонетики; 6) вивчення граматики у зв’язку з орфографією і пунктуацією; 7) взаємозв’язок у вивченні граматики і роботи з розвитку мовлення учнів тощо.

Розкрийте зміст кожного положення на конкретних прикладах.

4. Назвіть труднощі у вивченні морфологічних понять і шляхи їх подолання.

5. Які засоби наочності допомагають долати труднощі у вивченні словосполучення, речення? Розкрийте методику їх застосування на прикладах.

6. Яке значення мають морфологічний і синтаксичний види мовного розбору при вивченні граматики?

7. Як Ви організуєте роботу з підручником на різних етапах вивчення граматичних понять?

8. У посібнику “Українська мова. Дидактичний матеріал для 6 класу” (автори В.Я.Мельничайко, О.І.Мельничайко. – Тернопіль, 1997. – С.58-59) для вивчення способів творення прикметників пропонуються такі вправи:

Наведіть якнайбільше прикметників, утворених від іменників – назв спорідненості. Складіть зв’язну розповідь, в якій ці прикметники були б використані. Тему розповіді доберіть самостійно.

Утворіть прикметники від назв обласних центрів України, районних центрів своєї області, найближчих сіл.

Утворіть прикметники від назв планет та інших космічних об'єктів. Поясніть ужиті вами словотворчі засоби.

Наскільки ефективні такі завдання? Яких принципів дотримувалися автори у складанні цих вправ?

9. Розробіть для учнів різнорівневі тестові завдання з таких тем: “Дієслово та його форми”, “Числівник як самостійна частина мови”, “Односкладні прості речення”.

10. Складіть системи вправ до вивчення морфології і синтаксису. Визначте до кожної з них мету навчальну, розвивальну і виховну.

11. Проаналізуйте навчально-проблемну ситуацію:

На уроці української мови в 7 класі вчитель зробив аналіз простого речення *Директор наказав старшокласникам прибрати в їдальні: підмет – директор, присудок – наказав прибрати, додаток – старшокласникам, обставина – у їдальні*. Один з учнів не погодився із словесником, бо визначив присудок як простий дієслівний – *наказав*, а дієслово *прибрати* – як додаток.

12. Розгляньте фрагмент уроку для 6 класу. Чи вдало вчитель організував роботу? Змоделюйте свій фрагмент на цю тему.

Тема: Іменник як самостійна частина мови

Мета: закріпити відомості про загальне значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль іменників; розвивати в учнів усне і писемне мовлення, емоційно-естетичну чутливість до слова; виховувати любов до рідного слова.

Тип уроку: урок закріплення вивченого матеріалу.

Фрагмент уроку

Учитель:

- Діти, сьогодні на уроці ми маємо закріпити знання про іменник як самостійну частину мови.

Перевіримо домашнє завдання.

До дошки йде три учні: один – зробить повідомлення на лінгвістичну тему про іменник як самостійну частину мови, другий - виконає морфологічний розбір слова володар, третій – підготує синтаксичний розбір речення Я по росі іду сріблястий, по свіжовмиваній землі (В.Сосюра).

- *Які у вас є запитання до учнів, що відповідали? (Взаємоопитування).*

Закріпимо відомості про іменник.

Запишіть у зошитах Розподільний диктант. Випишіть у чотири колонки відповідно іменники чотирьох відмін. Яким правилом ви керувалися у своїх діях?

Горобець, пан, море, хмара, радість, каченя, воля, молодість, ніч, теля, джміль, кульбаба, потенція, звіробій, ягня, пуп'янок, гребля, папороть, котеня.

- **Провідніайте іменники** ромашка, журавлі. **Доберіть влучні означення до цих слів і запишіть.**

- **Поставте у кличному відмінку слова** земля, дібровонька, юнак, швець **і складіть з ними речення.**

- **Продовжте прислів'я. Визначте виражальну роль цих речень. Зробіть морфологічний розбір виділених іменників.**

Шабля рани́ть тіло, ... (а слово – ду́шу).

Держи хлі́б на обі́д, ... (а слово – на одві́т).

Лагі́дні слова́ робля́ть прияте́лів, ... (а го́стрі – завзя́тих ворогі́в).

Рекомендована література

Глазова О.П. Українська мова. 6 клас. Матеріали до уроків: Посібник для вчителя. – Х.: Ранок, 2000.

Дмитренко Галина. Займенник (6 клас)// Урок Української. – 2000. – № 10. – С.30-35.

Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах/ За ред. М.І.Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2000.

Олійник І.С., Іваненко В.К. та ін. Методика викладання української мови в середній школі/ За ред І.С.Олійника. – К.: Вища школа, 1989.

Олійник О.Б. Українська мова: Підручник для 8-9 класів середньої школи. – К.: Альфа, 1997.

Плиско К.М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення. – Х.: Основа, 1992.

Стріха А.Д., Гуревич А.Ю. Цікава грамати́ка: Посі́бник для вчи́теля. – К.: Рад. школа, 1991.

Контрольні завдання для самостійної роботи

І рівень

На основі чинної програми з української мови, шкільного підручника і методичної літератури розробіть конспект уроку для 6 класу на тему “Займенник як самостійна частина мови. Розряди займенників”.

При складанні конспекту врахуйте психолого-педагогічну характеристику класу:

Фрагмент психолого-педагогічної характеристики	Клас А	Клас Б	Клас В
	30 учнів: 16 дівчат і 14 хлопців	20 учнів: 8 хлопців і 12 дівчат	36 учнів: 20 хлопців і 16 дівчат

Мислення	наочно-образне	елементарне наочно-дійове	наочно-дійове
Мотиви навчання	потреба розв'язати пізнавальну задачу	потреба зрозуміти, з'ясувати незрозуміле	потреба розв'язати практичну задачу
Пам'ять		моторна	моторна
Увага	емоційна	розсіяна	довільна
Навички	мимовільна мовні, мислительні	рухові	рухові, мислительні

II рівень

Визначте прийоми, які можна використати для збудження інтересу до вивчення граматики. Доберіть приклади використання цікавих вправ, ігрових моментів під час вивчення окремих тем з морфології і синтаксису.

III рівень

Виготуйте опорні конспекти до вивчення таких тем: “Однорідні члени речення” (8 клас), “Загальні відомості про складнопідрядне речення” (9 клас). При розробці застосуйте структурно-семантичний підхід: врахуйте, що синтаксична категорія характеризується своєю семантикою, структурно-граматичними, інтонаційними, стилістичними особливостями.

Тема 11

ТЕХНОЛОГІЯ НАВЧАННЯ ПУНКТУАЦІЇ Й ОРФОГРАФІЇ

Для засвоєння правильного письма дітьми звичайно потрібна практика, але практика керована граматиною.

Костянтин Ушинський

Запитання і завдання для самопідготовки

1. Яке місце орфографії і пунктуації відводиться у шкільному курсі української мови?
2. Розкрийте методику вивчення орфографії у зв'язку з принципами українського правопису.
3. Визначте зміст і значення роботи над помилками для успішного формування орфографічних і пунктуаційних навичок.

4. Традиційно в методиці навчання орфографії і пунктуації визначають такі види вправ: списування, диктанти, перекази, твори, запис вивченого напам'ять тексту, орфографічний чи пунктуаційний розбір тощо. Обґрунтуйте їх практичну значущість на прикладах вивчення конкретних тем.

5. Поясніть методи і прийоми навчання пунктуації відповідно до таких специфічних принципів: зв'язок пунктуації з синтаксисом, розвитком мовлення і мислення учнів, з виробленням навичок виразного читання.

6. Студент-практикант дав п'ятикласникам такі завдання:

- *Що таке спрощення в групах приголосних? Наведіть приклади цього фонетичного явища. Запишіть винятки з правила в зошити.*
- *Назвіть орфограми, що стосуються написання префіксів з, с. Сформулюйте правило.*
- *Прочитайте виразно. Про що цей текст? Випишіть слова з орфограмою – букви е, и, о на позначення ненаголошених голосних.*
- *Випишіть слова з префіксами пре, при, групуючи за значенням.*
- *Поясніть розділові знаки в складних реченнях.*
- *Поясніть розділові знаки при однорідних членах речення.*
- *Знайдіть у тексті речення з прямою мовою і правильно розставте розділові знаки.*

Яка роль цих завдань у формуванні правописних навичок? Доберіть до кожного завдання текстовий матеріал (культурологічна тема – “Духовна культура українців”).

7. Учителі-словесники використовують у навчанні пунктуації й орфографії алгоритми. Наприклад:

**Алгоритм уживання розділових знаків
у складносурядному реченні**

1. Перевір, чи є в складносурядному реченні спільний другорядний член (або ж модальна частка) для обох частин:

Так	Ні
<i>Розділові знаки відсутні</i>	<i>Став кому</i>

2. Визнач, чи частини складносурядного речення дуже поширені й мають у собі розділові знаки:

Так	Ні
<i>Став крапку з комою</i>	<i>Став кому</i>

3. Визнач, чи має місце в складносурядному реченні причинно-наслідковий зв'язок або швидка зміна подій:

Так

Ні

Став тире

Став кому

Складіть алгоритм на тему “Правопис префіксів *пре, при, прі*”. Розробіть технологію його використання на уроці вивчення нового матеріалу.

Рекомендована література

Блик О.П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Посібник для вчителя. – К.: Рад. школа, 1988.

Горбачук В.Т. Види диктантів і методика їх проведення. – К.: Рад. школа, 1989.

Збірник диктантів. Тематичні тексти за навчальною програмою з української мови для учнів 5-11 класів: Посібник/ Уклад. К.І.Приходченко. – Д.: Сталкер, 1999.

Кобцев Д.А. Українська мова. Диктанти. Завдання. Правила. 5 клас. – Х.: Торсінг, 2000.

Козачук Г.О. Підвищення грамотності учнів. – К.: Освіта, 1995.

Кравченко Ольга. Урок формування пунктуаційних умінь і навичок у процесі вивчення безсполучникового складного речення// Українська мова і література в школі. – 2000. - № 4. – С.44-45.

Олійник І.С., Іваненко В.К. та ін. Методика викладання української мови в середній школі/ За ред. І.С.Олійника. – К.: Вища школа, 1989.

Передрій Г.Р. Робота з орфографічними словниками на уроках української мови// Методика викладання української мови і літератури: Республіканський науково-методичний збірник. – К.: Рад. школа, 1990. – Вип. 11. – С.87-92.

Хом'як Іван. Практика навчання орфографії в загальноосвітній школі// Українська мова і література в школі. – 2000. - № 4. – С.14-17.

Ющук І.П. Практикум з правопису української мови. – К.: Освіта, 1997.

Яворська Стефанія. Система праці над орфографічними помилками// Урок Української. – 2000. - № 3. – С.33-35.

Контрольні завдання для самостійної роботи

I рівень

Підготуйте конспект уроку вивчення нового матеріалу на тему “Розділові знаки в складнопідрядному реченні з кількома підрядними” (9 клас). Використайте дидактичний матеріал посібника Т.С.Слободинської, Н.Л.Іваницької та ін. Українська мова: Синтаксис/ Вправи та завдання. – К.: Академія, 1999.

II рівень

Розробіть фрагмент уроку пояснення нового матеріалу на тему “Розділові знаки при відокремлених членах речення” (8 клас), урахувавши такі поради:

1. Пам’ятайте, що українська пунктуація базується на граматичній і змістовій основі, а також пов’язана з інтонацією.

2. Зверніть увагу: пунктуація не тільки розчленовує текст на певні відрізки, а й вказує на змістові та емоційні відтінки висловлювання.

III рівень

Опрацюйте посібник В.Т.Горбачука “Види диктантів і методика їх проведення” (1989 р.). Напишіть на цей посібник рецензію.

Тема 12

РОЗВИТОК ЗВ’ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ І ВИВЧЕННЯ СТИЛІСТИКИ В ШКОЛІ

Основна вада навчального процесу в школі полягає в тому, що учнів навчають мови та не навчають володіти нею, тобто застосовувати знання в конкретній мовленнєвій ситуації.

Надія Бабич

Запитання і завдання для самопідготовки

1. Визначте за діючою програмою з української мови зміст роботи з розвитку зв’язного мовлення для учнів 5-9 класів. Проаналізуйте основні вимоги до мовленнєвих умінь і навичок школярів.

2. Яких принципів має дотримуватися вчитель-словесник для формування мовленнєвих умінь і навичок в учнів?

3. Розкрийте методику проведення основних видів робіт з розвитку зв’язного мовлення.

4. Як проводиться підготовка до написання твору за картиною та урок, на якому пишуть цей твір?

5. Назвіть критерії і норми оцінювання переказів і творів за 12-тибальною системою.

6. Проаналізуйте тематику письмових робіт для розвитку зв’язного мовлення в 5-9 класах. Дайте їй відповідну оцінку.

“Здрастуй, сонце!”, “Чому іде дощ?”, “Пташина розмова”, “Поглянь, земля палає!”, “Сади цвітуть”, “Чому так хороше весною?”, “Берізки плачуть весною”, “Де ночує туман?”, “Поговори

зі мною, місяцю”, “Про що дзюркоче струмок?”, “Про що розмовляють дерева?”, “Чому місяць називається лютий?”

7. Які види ділових паперів вивчають на уроках української мови в 5-9 класах? Розкрийте методику їх опрацювання.

8. Наведіть приклади суперечностей, що зустрічаються в розвитку культури мовлення учнів. Окресліть технологію роботи над заміткою для газети.

9. Прокоментуйте висловлювання:

“Культура мовлення тісно пов’язана з курсом конкретної граматики, адже граматика, як відомо, вчить писати і говорити правильно – відповідно до діючих у конкретний час правил, а стилістика (і культура мовлення) навчає писати і говорити добре – тобто точно, доступно, доречно, переконливо для кожної конкретної ситуації спілкування” (Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – С.8-9).

Подумайте, як можна реалізувати цю думку в практиці навчання учнів.

10. Які методи, форми і прийоми є найбільш ефективними для вивчення стилістики в школі?

11. Підготуйте усне повідомлення на тему “Творчий переказ на випускному екзамені з української мови”.

12. Опрацюйте статтю В.Азьомова “Творчість і твори” (газета “Українська мова і література”. – 2000. – Число 15 (175). – С.6-8). Висловіть своє ставлення до різних видів творчих робіт. Чи завжди пропонувані автором твори є мініатюрами? Напишіть самостійний твір-перевтілення на одну з тем: “Я – сонячний промінь”, “Як я був кленовим листочком”, “Молитва України”.

13. “Випишіть основні положення статті О.М.Біляєва “Культура мовлення вчителя-словесника” (Дивослово. – 1995. - № 1. - С.37-44).

14. Опрацюйте поданий матеріал.

“Добрі наслідки дають взаєморедагування і взаєморецензування творів однокласниками. Така робота викликає значний інтерес у дітей. У цьому допомагають пам’ятки, які використовують учителі при аналізі творчих робіт. Поширеною серед словесників, наприклад, є пам’ятка “План рецензії учнівського твору”. Примірники її, передруковані на машинці, роздають учням (по одному на парту). Керуючись пам’яткою, школярі рецензують творчі роботи своїх однокласників, вказуючи на їхні мовні похибки. Наводимо пам’ятку:

План рецензії учнівського твору

1. Відомості про твір (прізвище та ім’я учня, тема твору, кількість сторінок, коли написаний).

2. Наявність плану, відповідність його темі.

3. Логічна послідовність плану. Чи немає пунктів, що повторюють тему або змістовно ширші за неї?
4. Відповідність між викладом і планом.
5. Як розкривається тема твору?
6. Логічність викладу.
7. Пропорційність частин твору.
8. Доцільність використання ілюстративного матеріалу та вжитих у творі цитат.
9. Чи немає у роботі фактичних помилок і хибних думок?
10. Грамотність твору. Як виправити невдало побудовані речення, якщо вони є?
11. Оформлення роботи.
12. Загальна оцінка твору” (Довга О.М. Як писати твір: Методичний посібник для вчителів-словесників. – К.: Просвіта, 1995. – С.10).

Використовуючи подану інформацію, напишіть рецензію на учнівський твір:

Конвалія

Природа подарувала нам багато гарних квіток, але мені найбільше подобається конвалія.

Кажуть, що весняні конвалії – квіти закоханих. І це не дивно, адже вони такі ніжні та делікатні, що можуть символізувати собою тільки найтонші почуття. Сором'язливі білі суцвіття, як дзвіночки, постійно перемовляються між собою. Темно-зелене листя, здається, дуже турботливо оберігає їх. Диво цієї лісової красуні відкривається нам лише навесні.

Дивлячись на конвалії, я думаю про щось добре і гарне, згадую найприємніші хвилини мого життя. Ось чому конвалії мої улюблені квіти (Олена М., 8 клас).

13. Використовуючи посібник О.Олійник “Їжакова канцелярія” (1997 р.), підготуйте усне повідомлення на тему “Роль зразка у методиці роботи над діловими паперами”.

14. Складіть систему вправ до вивчення стилістики.

Рекомендовано література

Бондарчук Л., Грибан Г. Природа одному мама, іншому – мачуха// Дивослово, 1994. - № 4. – С.48-50.

Довга О.М. Як писати твір: Методичний посібник для вчителів-словесників. – К.: Просвіта, 1995.

Мацько Л.І., Караман С.О. та ін. Українська мова. Як писати переказ (навчально-методичний посібник). – К.: Магістр – S, 1998.

Мельничайко В.Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови. Посібник для вчителів. – К.: Рад. школа, 1986.

Олійник І.С., Іваненко В.К. та ін. Методика викладання української мови в середній школі/ За ред. І.С.Олійника. – К.: Вища школа, 1989.

Олійник О. Їжакова канцелярія: Навчальний посібник. – К.: Хрещатик, 1997.

Остапенко Н. До питання нестандартних форм навчання рідної мови// Українська мова і література в школі. – 1998. - № 1. – С.64-69.

Пентиліук М.І. Робота із стилістики в 8-9 класах. Посібник для вчителя. – К.: Рад. школа, 1989.

Контрольні завдання для самостійної роботи

І рівень

Проаналізуйте конспект інтегрованого спареного уроку студентки для 5 класу.

Тема. “Зимонько-снігуронько, наша білогрудонько” (Л.Глібов).

Робота над синонімами. Складання віршованих загадок.

Мета: навчати учнів будувати віршовані загадки, добирати синоніми; розвивати дар слова, культуру мовлення, спостережливість; виховувати любов до природи.

Дидактичні цілі: *головні*: розвивати творчу уяву, збагачувати словник дітей, удосконалювати мовленнєві вміння і навички;
супровідні: відпрацьовувати навички виразного декламування віршів, складання діалогу, закріплювати навички каліграфічного письма.

Методи і прийоми: бесіда, робота із словником, виразне читання, складання загадок.

Наочність: малюнки про зиму, картки із опорними словами, словник синонімів, тлумачний словник, виставка “Витинанки сніжинок”.

Тип уроку: урок розвитку зв’язного мовлення учнів.

Використана література: В.Г.Лук’яненко, К.С.Прищепя “Словничок школярика”, уривки з віршів Олександра Олеся, М.Рильського, Л.Глібова, Є.Гуцала, Л.Костенко та ін.

Пісні: “Сніжинки”(слова М.Вороного, музика Т.Шетенка), “Снігобородьки” (слова із журналу “Соняшник”, музика О.Лукашенка), “Хурделиця” (слова М.Гринчука, музика В.Кравчука).

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань учнів.

1. Поетична хвилинка.

Білосніжка читає з дошки загадку (над кожною буквою виділеного слова “снігова шапка”):

На білих конях

ВІХОЛА

В село моє

Заїхала (С.Жупанин).

2. Робота із словником синонімів (учні знаходять слова-синоніми до виділеного слова **віхола** - метелиця, завірюха, заметіль, хуртовина, сніговій,

хурделиця; Білосніжка кожен синонім прикріплює на дошку, а учні записують слово-відгадку *зима* в зошити).

3. Складання лінгвістичної казки про букву З (зе). Бесіда:

- **Яка буква “зе” взимку? (Зігнута, зіщулена, згорблена, змерзла, зчахла, холодна і т. ін.)**

- **Якого кольору ця буква? (білого, голубого, фіолетового, сірого, рудого, жовтого, чорного).**

II. Вивчення нового матеріалу.

1. Оголошення теми й мети уроку.

2. Словникова робота:

- **Як ви розумієте слово віхола? Визначте його лексичне значення за тлумачним словником (віхола – сильний перемінного напрямку вітер зі снігом).**

- **Запишіть прикріплені на дошці синоніми в зошити.**

- **Пригадайте вислови поетів про записані слова.**

<i>Баба Віхола, сива Віхола</i>	<i>Реве, свище завірюха,</i>	<i>Ось схопилась хуртовина,</i>
<i>На метільній мітлі</i>	<i>по лісу завило:</i>	<i>Закурилася долина.</i>
<i>заїхала</i>	<i>як те море, біле поле</i>	<i>І кипить мороз у полі,</i>
<i>(Л.Костенко).</i>	<i>снігом покотилось</i>	<i>На просторі та на волі</i>
	<i>(Т.Шевченко).</i>	<i>(Я.Щоголів).</i>

- **Зі словами метелиця, заметіль, сніговій складіть речення. Одне з них запишіть. Підкресліть у реченнях орфограми.**

- **Які вірші, пісні про хурделицю ви знаєте? (Звучить пісня “Хурделиця”).**

- **Доберіть влучні слова для характеристики віхоли. “Пластичний етюд”:**

Як можна охарактеризувати звуки віхоли? (Співає, виє, стогне, квилить, плаче, свище, голосить, ридає). Відтворіть дії, рухи, звуки віхоли. Запишіть дієслова-синоніми в зошити.

3. Складання віршованої загадки.

- **У матусі зими є синочки – Снігобородьки.**

(Два хлопчики з білими бородами, у білих комбінезонах з прозорими крильцями співають пісню “Снігобородьки”).

- **Хто ж ці Снігобородьки і звідки вони? Давайте пофантазуємо.**

(Учні запитують Снігобородьок: Чому вас так називають? Звідки ви прийшли? Де ви живете? Яке ваше царство? Хто вам радіє? – діти).

- **Доберіть до слова діти спільнокореневі слова. (Дітвора).**

- **Поставте питання Снігобородькам у такому порядку: про бороду; що вони роблять; хто радіє.**

(Відповіді Снігобородьків повинні скласти загадку).

Складання загадки на основі діалогу:

- Яка у вас борода?

- Хто радіє?

- У нас біла борода,

- Радіє дітвора.

- Що ви метете?

- - Чому?

- Ми сніжинки метемо

- Що ми сніг несемо.

- **Запишіть загадку. Скільки букв і звуків у слові-відгадці Снігобородьки?**

2 урок

III. Закріпленні набутих знань, умінь і навичок.

1. Пісня-танець “Сніжинки”.

- **Доберіть епітети до слова** сніжинки. (Біленькі, легенькі і т. ін.).

2. Розгляд витинанок.

- **Які сніжинки?**

- **На що вони схожі?**

3. Розгляд малюнків про зиму.

- **Яка природа взимку?**

- **Які дерева?**

- **Яка земля?**

4. Виразне читання опорного тексту:

Сніг легкий, пухкий, лапятий
Кружляє, танцює, летить –
Не клич нас, матусю, до хати,
Ми в казці побудемо мить.

Поглянь, як навколо красиво:
Змінився і сад наш, і луг.
Летить і летить біле диво –
Все стало чарівне навкруг.

- **Який сніг?**

- **Яка земля?** (Наче в казці).

- **Що скажуть дівчата-сніжинки про себе?** (Ми легкі, пухкі, лапаті).

- **Доберіть риму до слова лапаті.** (Хаті).

- **Де раді вам?** (Раді нам у кожній хаті).

- **Як навкруги, довкіля?** (Біло, біло довкіля).

- **Яка земля?** (Наче в казці, вся земля).

5. Повторення загадки і записування її з коментуванням.

6. Складання емоційно-образної таблиці для загадок на основі поетичних висловів про сніг:

*Погляньте, погляньте, яка благодать!
Дивіться: метелики з неба летять!
(Олександр Олесь).*

*Білі мухи налетіли –
Все подвір'я стало біле
(М.Рильський).*

(Малюнки і слова, написані на снігових доріжках, прикріплюються у процесі роботи).

Хто? Що? (малюнки)	Які?	Що робили? Що роблять?
Метелики	Сріблясто-білі	Летять, стеляться, утворюються
Мухи	Білі-білі	Танцюють, несуть
Зірочки	Ніжні	Усміхалися,

7. Повторення частин мови.

8. Складання учнями власних загадок, читання і редагування, співставлення їх з авторськими.

Додаток (загадки учнів):

<i>Летять, летять метелики</i>	<i>Ніжні зіроньки вгорі</i>
<i>І стеляться до ніг,</i>	<i>Усміхаються мені.</i>
<i>Сріблясто-білі килими</i>	<i>А на долоньку впали –</i>
<i>Утворюються з них</i>	<i>Крапелькою стали.</i>
<i>(Сніжинки).</i>	<i>(Сніжинки).</i>

IV. Підсумок уроку.

- Що потрібно для того, щоб навчитися складати загадки?

- Чия загадка вам найбільше сподобалася на уроці? Чому?

V. Завдання додому.

Складіть віршовані загадки про різні пори року.

Напишіть свій конспект інтегрованого уроку з розвитку зв'язного мовлення для 5 класу. Тему доберіть самостійно.

II рівень

Розробіть план-конспект уроку на тему “Поняття про розмовний, науковий, художній стилі мовлення”.

III рівень

Підготуйте конспект уроку написання докладного переказу розповідного тексту художнього стилю (5 клас). Для роботи використайте поданий нижче текст.

Дана

В ім'я єдиносущого господа Бога прийшла у світ Дана, богиня земних і небесних життєдайних вод.

Богиня води Дана для людей свята і потребує глибокої поваги, поклоніння і трепету, бо хто не шанує, засмічує її води, на того нападає великий гріх, або навіть і кара Божа. Ось чому криниці, ставки та ріки не можна бруднити, бо в них свята вода, цілющий Божий дар даний людям і всьому світові. Днем Дани, як і богині Мокоші, вважається Свята П'ятниця, коли непорочна діва суворо карає тих жінок, хто в цей день пряде чи шиє.

Слово Дана означає Да – вода, на – няня, мати, тобто воно означає мати-вода, а Дунай – загальна назва річок, оспіваних в багатьох піснях. Символом богині Дани є дерево липа. Образки прекрасної Диви вішали над криницями, де завжди мав бути і посуд, щоб подорожній міг напитися води.

Це ім'я збереглося в найменуваннях рік: Дон, Дніпро, Дністер, Двіна, Дунай (За В.Войтовичем).

Тема 13

ВИВЧЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ВІДОМОСТЕЙ ПРО МОВУ В ШКОЛІ

Зародившись десь на світанні суспільного слов'янського життя, мова наша витерпіла страшне лихоліття татарщини, пережила утиски Польщі, перенесла наскоки Москви, і проте, перегорівши, як криця, дійшла до нас чистою, свіжою, музичною, незаплямованою, справді щирослов'янською мовою...

Іван Огієнко

Запитання і завдання для самопідготовки

1. Визначте місце вивчення загальномовознавчих питань у шкільному курсі української мови.

2. Які форми, методи і прийоми доцільно використовувати в процесі вивчення загальних відомостей про мову, дотримуючись таких принципів: опора на окремі положення, висловлювання видатних людей про мову; доступність дидактичного матеріалу, який має полегшувати сприйняття учнями складних теоретичних понять, особливо під час їхньої активної самостійної роботи; використання найновіших матеріалів для розкриття окремих загальномовознавчих питань; реалізація міжпредметних зв'язків.

3. Укладіть бібліографічний покажчик науково-методичної літератури, присвяченої вивченню загальних відомостей про мову в школі.

4. Опрацюйте матеріал посібника І.Р.Вихованця “У світі граматики” (1987 р.). Як можна використати його у висвітленні загальних відомостей про мову в школі?

Рекомендована література

Вихованець І.Р. У світі граматики. – К.: Рад. школа, 1987.

Дещо про “аристократичну мову культури” (інтерв'ю з Левом Силенком)// Дивослово. – 1995. – № 8. – С.58-62.

Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995.

Олійник І.С., Іваненко В.К. та ін. Методика викладання української мови в середній школі/ За ред. І.С.Олійника. – К.: Вища школа, 1989.

Програми для середньої загальноосвітньої школи. Рідна мова. 5-11 класи. – К.: Перун, 1998.

Скуратівський Л.В. Структурування знань учнів з основ науки про мову в 5-7 класах// Методика викладання української мови і літератури: Республіканський науково-методичний збірник. –К.: Рад. школа, 1990. – Вип. 11. – С.71-79.

Контрольні завдання для самостійної роботи

I рівень

Опрацювавши методичну літературу, розробіть конспект нетрадиційного уроку на тему “Українська мова в світі” (10 клас).

II рівень

Підготуйте конспект вступного уроку для 6 класу на тему “Краса і багатство української мови”, використовуючи такий матеріал:

“В самій мові нашій одбився дух нашого народу, по корнях слів можна довідуватись і про культуру нашу...”

А наша мова вкраїнська, чарівна наша мова, всім світом вже признана за одну з найзвучніших, наймелодійніших мов. Серед слов’янських мов наша мова найбагатша на лексику, найвиразніша на синтактику. Синоніміка нашої мови найбагатша, і ми маємо деколи на один вираз десятки слів... Наша мова донесла чистими силу старовини, і тому без знання нашої мови нема знання мов слов’янських...” (Огієнко І. Українська культура. – К., 1918. – С.22-23).

III рівень

Складіть тези шкільної лекції для 9 класу на тему “Походження і розвиток української мови”, використовуючи різні теоретичні джерела.

Тема 14

ПОЗАКЛАСНА РОБОТА З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Позакласна робота за формою і змістом не повинна нагадувати урок чи бути продовженням його.

Мирослав Стельмахович

Запитання і завдання для самопідготовки

1. У чому полягає зміст позакласної роботи з мови?
2. Визначте мету позакласних заходів з мови в школі.
3. Які основні форми позакласної роботи з мови використовуються в практичній роботі вчителів-словесників?
4. Накресліть модель взаємозв’язаних методів і прийомів, що найчастіше використовуються на позакласних заняттях з мови.
5. Розкрийте методику роботи мовного гуртка в школі.
6. Складіть бібліографію науково-методичної літератури, яку можна використати для зацікавлення учнів у позакласній роботі з мови.
7. Окресліть методику організації олімпіад з мови, спираючись на такі принципи: врахування віку й ступеня підготовленості учнів з

предмета, взаємозв'язок позакласної роботи і класних занять, добровільність, наявність інтересу до вивчення мови, вибірковість.

Рекомендована література

Олійник І.С., Іваненко В.К. та ін. Методика викладання української мови в середній школі/ За ред. І.С.Олійника. – К.: Вища школа, 1989.

Передрій Г.Р. Позакласна робота з української мови в 4-8 класах. Посібник для вчителів. – К.: Рад. школа, 1979.

Потапенко О.І. Гурткова робота з української мови в 4-8 класах: Посібник для вчителя. – К.: Рад. школа, 1989.

Стріха А.Д., Гуревич А.Ю. Цікава граматики: Посібник для вчителя. – К.: Рад. школа, 1991.

XIV Всеукраїнська олімпіада юних філологів// Урок Української. – 2000. - № 9. – С.30-31.

Контрольні завдання для самостійної роботи

I рівень

Підготуйте і проведіть у студентській аудиторії мовний вечір. Тему доберіть самостійно. Розробіть методичні рекомендації до організації цього позакласного заходу в школі (напишіть, яким мовним проблемам чи знаменним датам присвячено вечір, хто бере участь, визначте зміст, мету, ефективні форми роботи, вкажіть на зовнішнє оформлення залу, науково-методичну літературу з порушених питань тощо).

II рівень

Складіть свій варіант плану роботи гуртка української мови на перше півріччя для 6 класу за схемою:

Види роботи	Дата	Тема заняття	Хто виконує	Примітки. Рекомендована література, наочні посібники
-------------	------	--------------	-------------	--

Напишіть план-конспект проведення одного із занять мовного гуртка.

III рівень

Розробіть до різних тем по кілька проблемних завдань і мовних ігор. Напишіть методичні рекомендації, як можна використовувати їх на позакласних заняттях з мови.

Тема 15

ПОГЛИБЛЕННЯ ЗНАНЬ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ПІДВИЩЕННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ

На уроках мови органічно поєднуються мова як засіб пізнання, мова як засіб комунікації, мова як засіб апеляції до почуттів, емоційно-естетичного виховання.

Віталій Русанівський

Запитання і завдання для самопідготовки

1. Визначте зміст і завдання вивчення мови в старших класах. У чому суть нового підходу до навчання рідної мови в 10-11 класах?
2. Назвіть психологічні передумови змісту навчання української мови на старшому етапі загальноосвітньої школи.
3. Розкрийте методику роботи над мовою у зв'язку з вивченням літератури (10-11 класи).
4. Які методи і прийоми доцільно використовувати для вдосконалення навичок зв'язного мовлення учнів старших класів? Наведіть приклади.
5. Що таке тестова перевірка навчальних досягнень учнів? Яке місце, на Вашу думку, мають займати тести на уроках мови в старших класах?
6. Яке значення для поглибленого вивчення рідної мови в 10-11 класах має позакласна робота і факультативи?
7. Опрацюйте посібник Л.І.Забашти “Узагальнення й систематизація знань з української мови 10 клас” (1991 р.). Що з досвіду Л.І.Забашти викликало у вас інтерес? Підготуйте повідомлення на тему “Вивчаємо традиції – шукаємо нове” (про досвід роботи вчителів-словесників у старших класах).
8. У практиці роботи передових учителів використовуються завдання, що передбачають перетворення простих речень у складні без зростання переданої інформації та із зростанням. Наприклад:
Український народ з давніх-давен мав свою мову, спілкувався нею тисячоліттями. – З давніх-давен свою мову мав український народ, який спілкувався нею тисячоліттями. – Український народ з давніх-давен мав свою мову, спілкувався нею тисячоліттями, що сприяло створенню літературних шедеврів.

Розкрийте педагогічну доцільність і методичну ефективність завдань, які передбачають перетворення одних синтаксичних конструкцій в інші.

9. Доберіть кілька завдань, спрямованих на розвиток творчих нахилів учнів 10-11 класів (складання текстів, загадок, шарад та ін.).

Рекомендована література

Беляєв О.М., Симоненкова Л.М. та ін. Навчання української мови в 10-11 класах: Посібник для вчителя. – К.: Освіта, 1998.

Забайта Л.І. Узагальнення й систематизація знань з української мови. 10 клас: Посібник для вчителя (з досвіду роботи). – К.: Освіта, 1991.

Караман С.О. Методика навчання української мови в гімназії: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Ленвіт, 2000.

Олійник І.С., Іваненко В.К. та ін. Методика викладання української мови в середній школі/ За ред. І.С.Олійника. – К.: Вища школа, 1989.

Хоменко Олександр. Психологічні передумови змісту навчання іноземної мови на старшому ступені загальноосвітньої школи// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. - № 3. – 1999. – С.106-109.

Шелехова Г.Т. Сучасні підходи до навчання рідної мови в загальноосвітній середній школі// Українська мова і література в школі. – 1998. - № 1. – С.12-17.

Контрольні завдання для самостійної роботи

I рівень

Складіть конспект уроку на тему “Система частин мови: спільне і відмінне в них” (10 клас).

II рівень

Розробіть фрагмент уроку на тему “Стилістичні засоби синтаксису” (11 клас).

III рівень

Проаналізуйте поданий план-конспект уроку. Доберіть 5-6 вправ і завдань творчого характеру з фразеології для 10 класу.

Тема. Вік живи – вік учись (Таємниці фразеології)

Мета: поглибити знання учнів з “Фразеології”; удосконалювати вміння і навички відрізняти фразеологічні одиниці від вільних словосполучень, вживати фразеологізми у власному мовленні, розвивати в учнів образність, логічність мислення і мовлення; виховувати любов до рідного слова.

Методи і прийоми: бесіда, самостійна робота, виразне читання.

Обладнання: інформаційна картка, словники, індивідуальні картки, опорний текст.

Тип уроку: урок поглиблення і систематизації знань.

Використана література:

1. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Х.: Прапор, 1997. – 462с.
2. Сікорська З.С., Терновська Т.П. Дидактичний матеріал з української мови для 10-11 класів: Посібник для вчителя. - К.: Рад. школа, 1991. – 272с.
3. Ужченко В.Д. Вивчення фразеології в середній школі: Посібник для вчителя. – К.: Рад. школа, 1990. – 175с.
4. Ужченко Т.Г. Дидактичний матеріал з української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Освіта, 1995. – 224с.

Попереджувальні завдання (*групова та індивідуальна робота*):

- Підготуйте повідомлення на лінгвістичні теми: “Класифікація фразеологічних одиниць”, “Походження фразеологізмів”.
- Укладіть збірник фразеологізмів “Вузлики напам’ять” (випишіть 5-10 невідомих фразеологізмів і коментар до них, 3-5 крилатих виразів).
- Складіть рекламний ролик (на основі матеріалу з фразеології).
- Доберіть для однокласників питання і орієнтовані відповіді з теми “Фразеологія”.
- Складіть байку (мораль: “Який Сава, така й слава”).

Хід уроку

I. Оголошення теми і мети уроку.

II. Актуалізація опорних знань.

1. Розгляньте робочий словник, поданий на дошці:

фразеологія, фразеологізм, ідіома, порівняння, прислів’я, приказка, крилаті вислови, афоризм, каламбур, мовне кліше.

- Як Ви розумієте кожне поняття?

2. У чому різниця між фразеологічними одиницями і словом та вільним словосполученням?

III. Поглиблення і систематизація знань з “Фразеології”.

1. Представник секції “Довідкове бюро” робить повідомлення на лінгвістичну тему “Класифікація фразеологічних одиниць” за інформаційною картою (див. додаток до уроку).

За поданою інформацією учні мають накреслити в зошити опорну схему.

2. Користуючись алгоритмом (див. інформаційну картку) доведіть, що записані на дошці фразеологізми відносяться до

а) фразеологічних висловів: зі швидкістю блискавки, екзаменаційна сесія;

б) фразеологічних сполучень: жіноча логіка, гомеричний сміх, голос розуму;

в) фразеологічних єдностей: плисти за течією, замилувати очі, вставляти палки в колеса;

г) фразеологічних зрощень: ні в зуб ногою, ні пуху ні пера, святая святих, з’їсти собаку.

3. Представник секції “У світі етимології” робить повідомлення про походження фразеологізмів.

4. Завдання: визначте лексичне значення і походження поданих фразеологізмів.

Сіль землі (бібл., видатні представники якої-небудь суспільної групи; добірна частина певного товариства).

Кидати бісер свиням (бібл., говорити що-небудь людям, які не можуть чи не хочуть зрозуміти того, що їм кажуть).

Каїнова печать (бібл., тавро зради).

- Біля дошки три учні працюють з картками:

А. Зробіть синтаксичний розбір речення Я, знаєте, перелітна птаха. **Визначте лексичне значення фразеологізму.**

Б. Зробіть синтаксичний розбір речення Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить.

В. Проаналізуйте фразеологізм Самі заварили кашу, самі й розхльобуйте (М.Зарудний) (див. додаток “Схема аналізу фразеологізму”).

5. Робота з опорним текстом.

- **Прочитайте виразно текст. Випишіть ряд фразеологізмів, які можна об'єднати одним словом. З якою метою вжиті синоніми?**

Дід зауважив, що я одчайдух і весь удався в нього...

Після цього ми з дідом презирнулися, усміхнулися, мати посварилась на мене бровами і кулаком, а бабуся вирішила повести свого безклепкого внука до церкви. Там я мав і покаятись, і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чогось вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'ятки і на в'язах стирчала макітра... (М.Стельмах).

6. Представники “Рекламного агентства” демонструють рекламний ролик.

Наприклад:

- Знаєш, а Земля все-таки крутиться!

- Хм... Теж мені новина... “Якби ти вчився, так як треба, то й мудрість би була своя!” (За Т.Шевченком).

або

- Пузир! Ти “Енеїду” І.Котляревського читав? Пам'ятаєш Енея, що п'ятами наживав?

- А Котляревський мені без надобності!

- Е, друже, “Книги - морська глибина...” (І.Франко).

- Завдання: **розкажіть, у яких життєвих ситуаціях доречно вжити крилаті вирази Т.Шевченка.**

Ну що б, здавалося, слова...

Слова та голос – більші нічого.

А серце б'ється – ожива,

Як їх почуєш!

Обніміться ж, брати мої,

Молю вас, благаю!

Учітесь, читайте,

І чужому научайтесь,

Й свого не цурайтесь.

7. Творча робота.

- Представник “Творчої лабораторії” зачитує складену вдома байку (з використаним фразеологізмом).
- Завдання: **напишіть твір-мініатюру на тему “Вік живи – вік учись”, вживаючи фразеологізми** (азбучна істина, скуштувати березової каші, чорна книга, осяча лава, знання мур ламає).

IV. Підсумки.

- **Яку функцію виконують у мовленні фразеологізми?**
- **У чому різниця між фразеологічними єдностями і зрощеннями?**

V. Домашнє завдання.

Варіант А. **Випишіть 5 фразеологічних зворотів з творів, які вивчаються на уроках літератури в 10 класі. Зробіть аналіз одного з них.**

Варіант Б. **Запишіть фразеологічні синоніми до вибраного вами фразеологізму. Зробіть фразеологічний розбір одного з них.**

Додаток до уроку

Інформаційна картка

Алгоритм визначення типу фразеологізму

1. Чи складається фразеологізм лише із слів, вжитих у прямому значенні?

Так Ні

Це фразеологічний вислів (людський фактор)

2. Чи вжите у фразеологізмі одне слово в прямому значенні, а інше – у переносному?

Так Ні

Це фразеологічне сполучення (голос серця)

2. Чи має фразеологізм мотивоване образне значення або омонімічне вільне словосполучення?

Так Ні

Це фразеологічна єдність

Це фразеологічне зрощення

(загрібати жар чужими руками)

(ні пуху ні пера)

Схема аналізу фразеологізму

1. Виписати з речення фразеологічну одиницю.

2. Початкова форма і граматична модель.

3. Значення.

4. Фразеологічні синоніми (якщо є).

5. Тип фразеологізму і джерело походження.

6. Синтаксична функція.

7. Орфоепічні і правописні особливості (якщо є).

Зразок

Не жалів себе чоловік. Коли б не він, багато б у нас дров деякі проворні наламали (М.Стельмах).

1. Наламали б дров.

2. Початкова форма – наламати дров, граматична модель – дієслово + іменник.

3. Значення – допустити багато значних помилок.

4. Фразеологічних синонімів не має.

5. Це фразеологічна єдність: має омонімічне вільне словосполучення *Іван уже наламав дров, щоб розтопити в плиті.*

6. Синтаксична функція присудка.

7. Орфоепічних і правописних особливостей не має.

ТЕМАТИКА КУРСОВИХ РОБІТ

1. Поєднання комунікативно-діяльнісного, культурологічного і проблемного підходів до навчання української мови.
2. Проблема формування національно свідомої, духовно багаті мовної особистості на уроках української мови.
3. Нові технології навчання української словесності в школі.
4. Нетрадиційні форми уроків української мови в середній школі.
5. Міжпредметні зв'язки у вивченні української мови.
6. Розвиток в учнів умінь аудіювання на уроках рідної мови (5-6 класи).
7. Взаємозв'язок у розвитку видів мовленнєвої діяльності на уроках української мови .
8. Робота над текстом на уроках мови в 5-7 класах.
9. Шляхи вдосконалення методики навчання фонетики і орфоєпії в школі (5 клас).
10. Робота над словом на уроках мови (5-6 класи).
11. Збагачення мовлення учнів 5-6 класів лексичними синонімами на уроках рідної мови.
12. Робота над лексичним значенням слова на уроках української мови (5-6 класи).
13. Проблема вивчення фразеології в школі.
14. Шляхи вдосконалення методики вивчення будови слова і словотвору (5 клас).
15. Особливості вивчення морфології в середній школі (6-7 класи).
16. Шляхи вдосконалення організації вивчення синтаксису української мови (8-9 класи).
17. Удосконалення знань, умінь і навичок з мови в старших класах.
18. Ефективні шляхи розвитку творчих здібностей учнів на уроках української мови.
19. Вивчення мовної теорії укрупненими частинами (на матеріалі певного розділу).
20. Особливості вивчення учнями загальних відомостей про мову.
21. Мовний розбір на уроках рідної мови в школі.
22. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів на уроках рідної мови (5-7 класи).
23. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів на уроках української мови (8-9 класи).
24. Методика підготовки учнів до написання творчого переказу .
25. Методика підготовки учнів до написання твору за картиною.

26. Формування культури мовлення учнів 8-9 класів на уроках рідної мови.
27. Органічне поєднання навчання, розвитку і виховання учнів на уроках рідної мови.
28. Шляхи здійснення естетичного впливу на учнів засобами української мови (5 клас).
29. Виховання естетичної культури на уроках української мови у 8-9 класах.
30. Екологічне виховання в процесі навчання української мови (5-7 класи).
31. Ефективні форми навчання і виховання учнів на уроках української мови в старших класах.
32. Самостійна робота учнів на уроках української мови (8-9 класи).
33. Активізація пізнавальної діяльності учнів на уроках мови шляхом застосування програмованого навчання.
34. Наочність на уроках мови.
35. Використання літературного краєзнавства у процесі навчання мови в школі.
36. Народознавчий дидактичний матеріал на уроках мови в середніх класах.
37. Позакласна робота з української мови на сучасному етапі розвитку національної школи.
38. Лінгводидактична спадщина В.О.Сухомлинського.
39. Лінгводидактичні погляди І.І.Огієнка.
40. Лінгводидактична спадщина українських діячів культури.

СЛОВНИК ОПОРНИХ ПОНЯТЬ З МЕТОДИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Алгоритмізація в навчанні української мови – важливий елемент програмованого навчання. Під алгоритмами в методиці розуміють перелік елементарно простих, взаємозв'язаних розумових дій і операцій, послідовне виконання яких неминуче приводить до правильних результатів. У навчанні мови використовуються алгоритми *розпізнавання* (для визначення частин мови, граматичних категорій) та алгоритми *розв'язування*, за допомогою яких діти вчаться правильно вживати у мовленні граматичні форми. Найчастіше алгоритми застосовуються на уроках граматики і правопису.

Аналіз уроку української мови – аналіз, у процесі якого визначається місце уроку в системі уроків з конкретного розділу мови. У процесі аналізу дається оцінка темі, меті і внутрішній цілісності уроку, використаному на уроці матеріалу, доцільності його застосування, співвідношенню теорії і практики на уроці; обґрунтовується відповідність методів і прийомів, видів вправ меті уроку і змісту виучуваного матеріалу, віковим та індивідуальним можливостям учнів; підводиться підсумок про ефективність уроку; оцінюється поведінка вчителя-словесника на уроці, пізнавальна активність учнів тощо.

Анотація – короткий огляд змісту книги, статті часто з критичною оцінкою і рекомендаціями до використання у практичній діяльності. Анотація складається з опису бібліографічних ознак книги; короткого переказу матеріалу; кому ця книга адресована. Іноді в анотації даються короткі відомості про автора. Як вид реферативної роботи з розвитку зв'язного мовлення анотація застосовується здебільшого у старших класах.

Вправи з будови слова і словотвору – види тренувальних вправ, що сприяють закріпленню знань про будову слова і словотвір, усвідомленню функцій морфем, словотворчих афіксів, а також формуванню орфографічних навичок: 1) виписування з тексту і самостійний добір форм одного слова та спільнокореневих слів; 2) добір слів, що складаються з певної кількості морфем; 3) визначення звуків, на які закінчується основа слова; 4) добір споріднених слів; 5) поділ слів на частини з накресленням їх структурних схем або заповненням таблиці; 6) визначення коренів, у яких відбуваються чергування звуків; 7) групування за спорідненістю слів з омонімічними коренями; 8) добір слів з тим самим префіксом чи суфіксом; 9) добір слів за структурними схемами; 10) пояснення ролі тих чи інших афіксів у тексті; 11) морфемний, словотвірний аналіз слова тощо.

Вправи з граматики – види тренувальних вправ, що застосовуються, як правило, під час вивчення частин мови та синтаксичних явищ і передбачають активне оперування учнями мовним матеріалом для удосконалення граматичної структури власного мовлення. До граматичних вправ належать: 1) морфологічний і синтаксичний розбір; 2) утворення потрібних словоформ; 3) доповнення речень; 4) заміна окремих компонентів речень; 5) перебудова чи конструювання синтаксичних конструкцій та ін.

Вправи з мови – послідовні дії та операції, які виконуються з метою набуття необхідних мовних умінь та навичок. Вправи – один із методів навчання мови, оволодіння високою культурою мовлення. Під час опрацювання різних розділів мови найчастіше застосовуються такі типи вправ: аналіз мовного матеріалу; видозміна готового тексту; конструювання тощо.

Вправи з ключами – особливий вид тренувальних вправ, розроблених в українській методиці І.Ющук, з найрізноманітнішими мовно-стилістичними завданнями. Ключ, у якому даються крилаті вислови відомих філософів, учених, письменників, виступає одночасно як контроль для перевірки правильного виконання вправ, як стимул до виконання і як пізнавально-виховний засіб.

Вправи з пунктуації – види тренувальних вправ з мови, що передбачають застосування пунктуаційних правил: 1) пунктуаційний розбір, 2) списування, 3) навчальні диктанти, 4) пунктуаційне оформлення текстів, 5) запис вивченого напам'ять тексту та ін.

Вправи з орфографії – види тренувальних вправ з мови, що забезпечують вироблення орфографічних умінь і навичок. Традиційно розрізняють такі основні види орфографічних вправ: 1) списування; 2) орфографічний розбір; 3) вправи з орфографічним словником; 4) навчальні диктанти; 5) запис тексту, вивченого напам'ять; 6) письмові перекази, твори.

Вправи з фонетики й орфоепії – види тренувальних вправ, у процесі яких учні закріплюють та узагальнюють відомості про фонетичну систему української мови, виробляють орфоепічні уміння й навички. Найголовніші з них такі: 1) фонетичний розбір, 2) списування, 3) навчальні диктанти, 4) робота з орфоепічним словником, 5) виразне читання текстів, 6) вивчення напам'ять спеціально дібраних текстів з метою удосконалення орфоепічних навичок.

Вправи лексичні – види тренувальних вправ з мови, спрямованих на поглиблення теоретичних знань з лексики і збагачення словника учнів новими словами, виражальними засобами. З погляду навчальних завдань лексичні вправи об'єднуються в кілька типів: 1) з'ясування суті лексичного явища; 2) відшукування виучуваного явища серед слів (у реченні, тексті); 3) добір прикладів, що

ілюструють певне лексичне явище; 4) групування лексичних явищ за певними ознаками; 5) заміна слів і виразів іншими; 6) лексичний розбір; 7) складання речень і текстів з використанням різних лексичних явищ; 8) знаходження лексичних помилок та їх виправлення.

Вправи стилістичні – види мовних вправ, що допомагають глибше зрозуміти завдання функціональних стилів, провідні риси й особливості їх вираження на різних рівнях мови, оволодіти вмінням вживати стилістичні ресурси у власній мовній практиці. В українській методиці розроблено такі класифікаційні ряди стилістичних вправ: 1) *за формою мовлення* – усні й письмові; 2) *за змістом програмового матеріалу* – фонетико-стилістичні, лексико-стилістичні, граматико-стилістичні та власне стилістичні; 3) *за місцем їх застосування* – супровідні, спеціальні, формуючі (тренувальні); 4) *за методикою проведення* – вправи на спостереження над текстами різних стилів, стилістичний аналіз тексту, стилістичне експериментування, редагування висловлювань; 5) *за місцем виконання* – класні й домашні; 6) *за ступенем самостійності* – колективні та індивідуальні.

Вправи творчі – складання учнями речень (текстів) з певним лексико-граматичним чи стилістичним завданням. У практиці роботи вчителів-словесників широко використовуються різні види творчих вправ: твір-дума, твір-казка, твір-легенда, твір-репортаж, твір-поезія, твір-реклама, твір-молитва, твір-есе, твір-медитація, твір-лист, твір-перевтілення, твір-коментар, твір-етюд тощо.

Вправи фразеологічні – види тренувальних вправ, що застосовуються для засвоєння учнями фразеологізмів і вироблення в них навичок використання фразеологічних одиниць у власному мовленні. Система вправ з фразеології може бути такою: 1) відшукування фразеологізмів у реченні (тексті) і пояснення їх значень; 2) добір до фразеологічних одиниць синонімічних виразів, слів; 3) введення в речення поданих фразеологізмів; 4) добір фразеологізмів з одним і тим самим стрижневим словом чи за тематичною ознакою; 5) виписування із словників фразеологізмів різних за своїм складом; 6) з'ясування джерел походження наведених крилатих висловів; 7) добір заголовків-фразеологізмів до статей для стінгазет; 8) написання переказів, творів з використанням фразеологізмів.

Ділова гра – вид інтелектуальної діяльності на уроці української мови, що передбачає вирішення конкретних навчальних завдань в ігровій формі. У ній беруть участь більшість учнів класу. Найчастіше така гра проходить у вигляді учнівської конференції.

Диктант – прийом організації навчальної діяльності на уроці, в процесі якої учні відтворюють письмово сприйнятий ними на слух текст.

Диктантом називають і різновид письмової роботи, виконаної під диктовку. Залежно від мети виконуваної роботи диктанти бувають *навчальні* або *контрольні*. Відповідно до того, як учні записують продиктований їм текст – без змін чи із змінами, - навчальні і контрольні диктанти поділяються на *текстуальні* (дослівні), *вибіркові*, *вільні*, *творчі*. Залежно від методики проведення навчальні диктанти можуть бути *попереджувальні* (слухові і зоро-слухові), *пояснювальні* (слухові або слухо-зорові).

Диктант вільний – вид письмової роботи з розвитку мовлення, що полягає в записуванні тексту не дослівно, а з деякими змінами, зберігаючи при цьому основний зміст. Щоб підпорядкувати вільний диктант виконанню орфографічних завдань, перед учнями ставиться вимога обов'язково вживати слова, що пишуться за певним правилом.

Диктант графічний – різновид творчого диктанту, в процесі якого учні записують продиктований їм текст не в словесному вираженні, а у вигляді умовних графічних знаків. Найбільш доцільно використовувати такий диктант при вивченні синтаксису і пунктуації.

Диктант “Перевіряю себе” – вид контрольного-навчального диктанту, особливість проведення якого полягає в тому, що під час запису тексту учні підкреслюють орфограми, які викликають сумнів у написанні, а потім запитують в учителя (рідше – учня), як потрібно написати те чи інше слово. Такий диктант дозволяє користуватися словником, розвиває навички самоконтролю, спонукає до осмислення кожної орфограми.

Диктант творчий – вид тренувальних диктантів, що передбачає доповнення і розширення речень (введення означень, обставин, синонімів, антонімів і т. ін.), заміну одних граматичних форм слів іншими, заміну словосполучень чи речень окремими словами тощо.

Закономірності навчання української мови – об'єктивно існуючі, постійні і необхідні взаємозв'язки між опануванням лінгвістичної теорії і мовленнєвою практикою, під якими розуміється залежність засвоєння мови і результатів навчання від потенціалу мовленнєвого середовища, створеного у процесі навчання, повсякденному житті.

Залік з української мови – форма нетрадиційного уроку перевірки та обліку набутих знань, умінь та навичок, що передбачає виконання низки практичних завдань, у тому числі і написання твору, відповіді на запитання (тести) або реферативне повідомлення, доповідь. Залік сприяє вихованню серйозного ставлення до української мови як навчального предмету.

Засоби навчання української мови – навчальне обладнання: шкільний підручник, дидактичний матеріал (спеціальні картки з різними завданнями і вправами, збірники вправ, спеціально дібрані тексти), словники, довідники; наочність (таблиці – статичні, динамічні;

демонстраційні, порівняльні, узагальнюючого характеру; схеми, малюнки, зразки ділової документації, тексти-опори, опорні конспекти); технічні засоби (ТЗН) (кінопроектор, телевізор, магнітофон, радіоприймач, програвач, графопроектор).

Знання учнів з української мови – результат засвоєння мовних явищ, понять, закономірностей розвитку рідної мови, правил з української граматики, фонетики, лексики, орфографії, пунктуації тощо. Обсяг знань з української мови, що формують мовний світогляд учнів, визначається чинною програмою з української мови і конкретизується у відповідних навчально-методичних посібниках.

Інтеграція навчання мови – створення якісно нового змісту на основі виявлення однотипних елементів і частин із кількох раніше розрізнених навчальних дисциплін, що передбачає вихід учителя за межі власного предмета. Так звані інтегровані уроки виникають на зв'язках мови і літератури (уроки словесності), української мови та історії та ін.). Див. також *Міжпредметні зв'язки на заняттях з української мови*).

Інтенсифікація навчання мови – збільшення продуктивності учнів за певний відтинок часу шляхом залучення їх до виконання пізнавальних і практичних завдань у процесі навчання мови.

Коментоване письмо – різновид попереджувального диктанту. Під час диктування вчителя один з учнів (коментатор), не відриваючись від роботи, пояснює правопис слів і вживання розділових знаків за правилами українського правопису. Коментування буває *повне* (учень коментує всі орфограми, пунктограми) і *вибіркове*, коли вчитель вказує, правопис яких слів чи вживання яких розділових знаків потрібно пояснити.

Лінгводидактика – наука про теорію і практику навчання мови. (Див. *Методика викладання української мови*).

Методика викладання української мови – педагогічна наука, яка досліджує процес навчання української мови, розкриває закономірності засвоєння учнями різних явищ мови, визначає і мотивує засоби передачі знань учням. Методи дослідження в методичній науці такі: педагогічний експеримент (пошуковий, констатуючий – так звані “зрізи”, формуючий, контрольний); спостереження, вивчення і узагальнення передового досвіду вчителів; бесіди з учнями, вчителями, анкетування, вивчення шкільної документації (щоденників учителів, журналів, учнівських зошитів, авторських програм і т. ін.); вивчення методичної спадщини тощо. Як *навчальна дисципліна* методика навчання української мови знайомить студентів-філологів з метою і завданнями вивчення мови в школі, із закономірностями засвоєння мовної системи, з методичними засобами навчання мови, допомагає критично

оцінювати методичну спадщину минулого, узагальнювати передовий досвід сучасної школи.

Методи навчання української мови – об’єднана в одне ціле діяльність учителя й учнів, спрямована на засвоєння мовних знань, умінь і навичок, на організацію пізнавальної діяльності учнів, на формування їхнього світогляду засобами предмета. Метод реалізує пізнавальну, розвивальну і виховну функції навчання. Як у дидактиці, так і в методиці навчання мови немає єдиної класифікації методів навчання. Найбільш прийнятною для викладання української мови є класифікація методів за способом взаємодії вчителя й учнів на уроці, що відповідає характеру навчального процесу в сучасних школах. У зв’язку з цим О.Біляєв виділяє такі методи навчання мови в школі: усний виклад матеріалу вчителем (розповідь, пояснення, шкільна лекція), бесіда вчителя з учнями, спостереження учнів над мовою, робота з підручником, метод вправ, проблемне навчання, програмоване навчання.

Методичні журнали з української мови – періодичні видання з методики викладання української мови, що впливають на формування професійного досвіду студентів-філологів, учителів-словесників: “Дивослово”, “Українська мова і література в школі”, “Українська мова й література в середніх школах, ліцеях, гімназіях, колегіумах”, “Урок Української”; методичні матеріали друкуються також у газеті “Українська мова і література”, в журналах “Початкова школа”, “Рідна школа”, “Педагогіка і психологія” тощо.

Методичні рекомендації з української мови – методичні поради, в яких містяться короткі, чітко сформульовані положення щодо викладання української мови, визначені на основі вивчення і узагальнення досвіду вчителів-словесників чи проведеного дослідження. Методичні рекомендації видаються, як правило, у вигляді брошури чи заключної частини наукової роботи для студентів, учителів, методистів тощо.

Міжпредметні зв’язки на заняттях з української мови – лінгводидактична умова використання природних взаємовпливів української мови з іншими предметами (літературою, історією, географією, математикою, образотворчим мистецтвом та ін.) з метою піднесення рівня науковості й доступності навчання мови, значного посилення пізнавальної активності учнів, поліпшення якості їхніх знань і навичок. За контактами з іншими предметами міжпредметні зв’язки поділяють на генетичні, зіставні, функціональні.

Міні-диктант – диктант, насичений орфограмами, пунктограмами, але значно менший за обсягом від інших видів диктантів. Його доцільно використовувати для перевірки вивченого вдома матеріалу з певної правописної теми.

Мовний гурток – важлива й ефективна форма групової позакласної роботи, перевага якої в тому, що заняття проводяться систематично (двічі-тричі на місяць або один раз щотижня), за планом, при постійному складі учнів.

Мовні ігри – вид дидактичного матеріалу, який застосовується у процесі навчання мови для підвищення в учнів пізнавального інтересу (загадки, вікторини, ребуси, кросворди). У практиці роботи вчителів-словесників використовуються: гра “Відчуй себе вчителем”, “Хто більше”, “Решето”, “Третій зайвий”, “Продовжіть прислів’я”, “Знайдіть порушника” тощо.

Мовні помилки – порушення мовних норм, що виникає внаслідок впливу на мову дітей місцевих діалектів, соціальних жаргонів, просторіч, індивідуальних мовленнєвих навичок або неповного засвоєння норм літературного вираження. Традиційно помилки, які учні допускають у письмових роботах і в усному мовленні, поділяються на орфографічні, пунктуаційні, граматичні (словотворчі, морфологічні, синтаксичні), мовленнєві і недоліки у змісті. Недоліки у *змісті* пов’язані з порушенням достовірності викладу або з його невідповідністю темі висловлювання, безсистемністю викладу, відсутністю у тексті абзацного поділу тощо. *Мовленнєві* помилки (орфоепічні, лексичні, фразеологічні, стилістичні) стосуються неправильної вимови і наголошування звуків, звукосполучень, слів, їх форм; характеризуються вживанням слів у невластивому для них значенні, невиправданим повторенням слів, використанням зайвих слів (плеоназмів), неправильним сполучуванням слів; уживанням мовних засобів, що не відповідають задуму і стилю висловлювання. *Граматичні* помилки зумовлені порушенням граматичних норм (неправильно утворені слова, їх граматичні форми, змішування форм слів; порушення норм узгодження, керування, неправильна побудова речень тощо). *Орфографічні* помилки – неправильне написання слів. *Пунктуаційні* помилки – неправильне вживання розділових знаків. За характером помилки можуть бути *грубі* і *негрубі*, тобто такі, які не мають істотного значення для характеристики грамотності; *повторювані* – орфографічні помилки в одному й тому ж слові, яке вживається декілька разів, або в корені споріднених слів; *однотипні* – помилки на одне правило, якщо умови вибору правильного написання полягають у граматичних і фонетичних особливостях слова.

Мовленнєва ситуація – методичний засіб організації живого, природного спілкування на заняттях з мови, що спонукає учнів до конкретних висловлювань.

Навчальні моделі з мови – певні види схематичної чи символічної наочності, які відображають структуру мовних понять, правил, способів дій тощо.

Навчальні моделі на уроках мови здебільшого використовуються для свідомого засвоєння знань і узагальнення вивченого. Найширше застосовуються такі види навчальних моделей: *демонстраційні* (ілюструють відповідні поняття, правила), *порівняльні* (активізують мислительну діяльність учнів, служать матеріалом для розв'язання пізнавальних завдань), *узагальнюючі* (допомагають простежити певні закономірності у декількох мовних явищах, провести цілеспрямоване повторення раніше вивченого матеріалу, зробити його систематизацію).

Навчальні словники – довідкова література з мови, призначена передусім для учнів, зокрема “Словник епітетів української мови” С.П.Бибик, С.Я.Єрмоленко, Л.О.Пустовіт (1998); “Короткий тлумачний словник української мови” за редакцією Д.Г.Гринчишина (1988); “Словник іншомовних слів” за редакцією О.С.Мельничука (1985); “Синонімічний словник-мінімум української мови” В.С.Ващенко (1972); “Словник антонімів” Л.М.Полюги (1987); “Словник паронімів української мови”, укладений Д.Г.Гринчишином і О.А.Сербенською (1986); “Орфографічний словник української мови” А.А.Бурячка (1995); словник-довідник “Складні випадки наголошення” С.І.Головащука (1995); “Фразеологічний словник української мови” в двох томах Г.М.Удовиченка (1984); “Тлумачний словник української мови” А.О.Івченка (2000); “Морфемний словник” Л.М.Полюги (1983) та ін.

Навчально-методичний комплект з української мови – набір взаємопов'язаних засобів навчання української мови, що підпорядковані єдиній меті та методичній ідеї, визначають зміст навчання, діяльність учителя й учнів, мовні знання і вміння. У навчально-методичний комплект входить навчальна програма, підручник з української мови, наочні посібники, словники та ін. Наприклад, навчально-методичний комплект, розроблений учителем української мови з Вінницької області М.В.Девдерою, складається з календарного планування уроків відповідно до навчальної програми (покласно), поурочних планів-конспектів, тематичних опорних плакатів для вчителя і для кожного учня, учнівських тематичних зошитів-посібників “Рідна мова в школі і вдома” – для класної і домашньої роботи, інформаційних додатків.

Нетрадиційний урок української мови – оригінальна форма уроку мови, яка допомагає вчителю уникнути одноманітності і шаблонності в навчанні, застосовувати ефективні методи і прийоми в процесі засвоєння, закріплення учнями мовних знань, умінь і навичок та розвитку їхніх творчих здібностей. Термін “нетрадиційний урок” з'явився у вітчизняній лінгводидактиці в кінці вісімдесятих років ХХ століття. У практиці роботи вчителів-словесників набули поширення такі нові форми навчання: урок-семінар, урок-практикум, урок-конференція, урок-диспут, урок-подорож, урок-зустріч, урок рольової гри, урок-змагання (у формі КВК, лінгвістичного рингу,

брейнрингу), урок творчості, урок творчих звітів, урок-аукціон знань, урок-дослідження, урок-залік, урок-консультація тощо.

Основна мета вивчення української мови в середніх школах – формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка володіє уміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися засобами української мови. Основна мета шкільного курсу рідної мови акцентує увагу на необхідності різнобічного особистісного і мовленнєвого розвитку учнів, якому підпорядковується завдання системного вивчення мови. Основна освітня мета визначена в чинній програмі з української мови (Програми для середньої загальноосвітньої школи. Рідна мова. 5-11 класи. – К.: Перун, 1998).

Основні етапи підготовки до уроку мови – 1) аналіз чинної програми, знань і навичок учнів; 2) перегляд матеріалу підручника; 3) вивчення наявної науково-методичної літератури з певної теми; 4) добір текстів і прикладів для вправ; 5) добір або конструювання наочних посібників; 6) складання плану-конспекту уроку.

Опис – вид учнівського твору, в якому подається впорядкований перелік ознак предмета, явища, особи. Композиція опису така: загальні відомості про предмет, враження про нього; найхарактерніші ознаки його; оцінка предмета.

Переказ – вид роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів, який передбачає відтворення змісту заслуханого або прочитаного тексту. Переказ сприяє не тільки збагаченню мовного словника, а й розвитку мовленнєвої комунікації та закріпленню орфографічних, пунктуаційних навичок учнів. У методиці *за формою відтворення* перекази поділяються на усні й письмові; *за метою проведення* – на навчальні й контрольні; *за характером текстового* (мовного) матеріалу – розповідь, опис, роздум, розповідь з елементами роздуму та опису; переказ змісту думи, пісні, казки, легенди, кінофільму, вистави тощо; *залежно від докладності* передачі змісту тексту – на докладні, стислі, вибіркові, творчі, перекази-переклади.

Переказ вибірковий – вид переказу, для якого характерний детальний, послідовний виклад змісту однієї з підтем тексту (або пункту плану).

Переказ докладний – вид переказу, який передбачає детальне, послідовне відтворення змісту прочитаного чи заслуханого тексту з якнайповнішим використанням лексичних і стилістичних засобів.

Переказ із творчим завданням (творчий переказ) – перехідний вид роботи від переказів до творів, у якому учень не тільки передає зміст і деталі прочитаного чи заслуханого тексту, а відповідно до мовленнєвого завдання сам робить певні зміни й доповнення. Творчим завданням може бути заміна особи оповідача, зміна композиції, введення опису, оцінка поведінки героя, виклад власного

ставлення до якої-небудь події, тлумачення змісту оповідання; висловлення думок, що виникають в учнів за асоціацією з тим епізодом, про який вони будуть писати переказ.

Переказ стислий – вид переказу, в якому учень коротко (без збереження деталей), лаконічно й чітко передає зміст тексту. Особливістю проведення такого переказу є те, що після читання тексту діти складають і записують на дошці докладний план, а потім цей план колективно скорочують. Стислий переказ готує учнів до конспектування, складання анотацій, тез тощо.

Перфокарта – засіб для швидкої перевірки виконаних завдань, а також для самоперевірки. Учителі використовують різні типи саморобних карток (перфокарт) з цупкого картону. Готова до роботи перфокарта повинна обов'язково містити вирізані отвори (ділянки) за певною системою. Як правило, такий засіб нагадує книжечку, у яку вставляється паперова вкладка. Виконуючи завдання, учні на вкладці (завдяки отворах у перфокарті) відмічають відповіді плюсами. Перфокарти з отворами, що фіксують лише правильні відповіді є своєрідним "ключем", за допомогою якого вчитель перевіряє учнівські відповіді.

Прийом – складова частина (елемент) певного навчального методу, засіб його реалізації. Прийом може включатися як складовий компонент у різні методи, через що його часто називають деталлю методу. При вивченні теоретичних відомостей про мову використовуються прийоми *мислительної (інтелектуальної) діяльності* (аналіз, синтез, порівняння зіставлення, узагальнення, абстрагування, класифікація, диференціація та ін.). До *специфічних прийомів* вивчення мови, зумовлених змістом предмета, належать різні види мовного розбору; заміна, поширення, перестановка мовних одиниць; моделювання структури речення, словосполучення, конструювання різних типів синтаксичних одиниць, заміна мовних одиниць співвідносними; лінгвістичний і стилістичний експеримент; алгоритмізація та ін. У *роботі над текстом* використовуються такі *прийоми*: добір заголовка, визначення головної думки, членування тексту на мікротеми, складання плану, побудова тексту певного стилю тощо.

Позакласна робота з мови – спеціальні мовні заходи, які проводяться в позаурочний час і мають зміст, не завжди передбачений навчальною програмою, специфічні форми, методи та прийоми проведення. Позакласна робота з мови організовується на принципі добровільної участі в ній учнів і має дві основні форми: систематичну та епізодичну (заходи, що проводяться один-два рази на рік).

Принципи вивчення будови слова і словотворення – основні, вихідні положення, на які має спиратися вчитель-словесник у процесі вивчення будови слова і словотвору. Це такі принципи: розрізнення

понять “словозміна” і “словотворення”; встановлення зв’язків між словотвором і фонетикою; поглиблення знань про лексичне й граматичне значення слова під час вивчення будови слова і словотворення; зіставлення словотвірного аналізу з морфемним; використання знань про будову слова і словотворення для вдосконалення орфографічних навичок.

Принципи вивчення граматики – вихідні положення, що забезпечують основу засвоєння морфології і синтаксису. До них належать: вивчення граматичних форм у тісному зв’язку із значенням слова; поступове формування граматичних понять; вироблення граматичних умінь і навичок; вивчення граматичної термінології; взаємозв’язок у вивченні морфології і синтаксису, морфології і фонетики; вивчення граматики у зв’язку з орфографією і пунктуацією; взаємозв’язок у вивченні граматики і роботи з розвитку усного і писемного мовлення учнів.

Принципи вивчення загальних відомостей про мову – вихідні положення, на яких ґрунтується вивчення питань загального мовознавства в школі, а саме: використання в роботі над цим матеріалом висловлювань про мову відомих філософів, учених, письменників; в основі дидактичного матеріалу мають бути доступні за змістом уривки науково-популярних мовознавчих праць; реалізація міжпредметних зв’язків з другою мовою, історією тощо.

Принципи вивчення лексики і фразеології – основні, вихідні положення, на яких ґрунтується вивчення лексичних і фразеологічних понять. У практиці роботи вчителя-словесника використовуються екстралінгвістичний (позамовний) принцип вивчення лексики і фразеології, що вимагає врахування зв’язку значень слів, стійких сполучень з тими реаліями, які вони називають; лексико-граматичний принцип, в основі якого лежить зіставлення лексичного і граматичного значень слів; семантичний принцип вивчення лексики; діахронічний, що передбачає з’ясування етимології лексико-фразеологічних одиниць.

Принципи вивчення орфографії – основні, вихідні положення, яких має дотримуватися вчитель-словесник у навчанні орфографії, зокрема: зв’язок навчання орфографії з граматиною, свідомість і автоматизм у навчанні орфографії, зв’язок навчання орфографії з розвитком мовлення, зв’язок у вивченні орфографії української та інших споріднених мов.

Принципи вивчення пунктуації – вихідні положення, що лежать в основі навчання пунктуації: зв’язок її з синтаксисом, розвитком мовлення й мислення учнів, з виробленням навичок виразного читання.

Принципи вивчення стилістики – своєрідні правила діяльності вчителя, вихідні положення, на яких ґрунтується зміст навчання стилістики,

використання методів і прийомів, побудови системи стилістичних вправ тощо. Основні принципи вивчення стилістики такі: цілісне вивчення мови і мовлення; розрізнення особливостей усного і писемного мовлення учнів; взаємозв'язок стилістики з усіма іншими розділами шкільного курсу української мови; засвоєння стилістичних норм на основі знань граматичних, лексичних та орфографічних норм; формування навичок стилістичної грамотності; поглиблення змісту занять зі стилістики; розмежування стилістичних недоліків; формування виразності мовлення.

Принципи вивчення фонетики і орфоєпії – вихідні, основні положення, яких має дотримуватися вчитель-словесник у процесі навчання фонетики й орфоєпії. В українській лінгводидактиці визначено такі принципи вивчення фонетики й орфоєпії: опора на усне мовлення учнів і вироблення в них уваги до мовлення, що відповідає літературним нормам; удосконалення вміння артикулювати звуки української мови різних типів; поєднання імітаційного шляху засвоєння орфоєпічних навичок із свідомим засвоєнням норм літературного мовлення; опора на мовний слух, удосконалення його і слухової пам'яті; постійне тренування в зіставленні звукової форми слів, інтонаційної структури речень із їх графічною формою.

Принципи методики розвитку мовлення – вихідні положення, що визначають специфіку розвитку зв'язного мовлення учнів. У працях К.Ушинського, С.Чавдарова, І.Синиці, В.Сухомлинського, І.Олійника, О.Біляєва, М.Пентиліук визначені такі принципи методики розвитку зв'язного мовлення: увага до особливостей мовлення, єдність у розвитку мовлення і мислення, взаємозв'язок розвитку мовлення з вивченням усіх розділів курсу української мови, випереджальний розвиток усного мовлення, поступове ускладнення навчальних завдань, реалізація міжпредметних зв'язків у роботі над розвитком зв'язного мовлення.

Принципи навчання мови – основоположні ідеї, на яких ґрунтується організація навчання, зокрема вибір методів і прийомів, побудова системи вправ, підготовка і проведення уроків української мови. Сучасна методика української мови спирається на *загальнодидактичні принципи*, що впливають із психології навчання взагалі і визначають загальний напрям у розробці засобів навчання (активність, свідомість, міцність знань; науковість, систематичність і послідовність, наступність і перспективність, доступність, наочність; зв'язок теорії з практикою, навчання з життям, навчання з вихованням; а також єдність національного і загальнолюдського; розвивальний характер навчання; співтворчість, співробітництво; індивідуалізація і диференціація; оптимізація, відкритість і динамічність системи освіти), та *власне методичні*, зумовлені особливостями самого предмета – мови, закономірностями її засвоєння і визначають правила вибору

конкретних засобів навчання. У лінгводидактиці ще не вироблена єдина класифікація принципів навчання мови. Провідні методисти для навчання української мови виділяють спеціальні принципи, що впливають із закономірностей засвоєння рідної мови і розвитку мовлення. Так, до власне методичних принципів належать: увага до матерії мови; фізичний розвиток органів мовлення; розуміння мовних значень і одночасний розвиток лексичних і граматичних навичок; оцінка виразності мовлення; розвиток мовного чуття; випереджальний розвиток усного мовлення; зіставлення писемної форми мовлення з усною. У пояснювальній записці до чинної програми з української мови визначено такі провідні лінгводидактичні принципи: комунікативно-діяльнісний, культурологічний і проблемно-пошуковий. Крім загальнодидактичних та власне методичних принципів навчання мови, є специфічні принципи навчання по розділах курсу: принципи вивчення орфографії, принципи позакласної роботи та ін. (Див.: *Принципи вивчення будови слова і словотворення, принципи вивчення граматики, принципи вивчення загальних відомостей про мову, принципи вивчення лексики і фразеології, принципи вивчення орфографії, принципи вивчення стилістики, принципи вивчення фонетики і орфоенії, принципи методики розвитку мовлення, принципи позакласної роботи*).

Принципи позакласної роботи – основні, вихідні положення, яких дотримується вчитель в організації та проведенні позакласних занять, а саме: врахування віку й ступеня підготовленості учнів до занять; зв'язок позакласної роботи з уроками рідної мови; добровільність; наявність інтересу до вивчення мови; вибірковість щодо планування позакласних заходів, форм роботи; комунікативна спрямованість.

Проблемність у навчанні української мови – методичний підхід до організації занять з української мови, який передбачає використання пізнавальних завдань і запитань, спрямованих на активізацію розумової діяльності учнів. Подібні завдання (запитання) можна ставити в процесі будь-якого методу (розповіді, бесіди, спостереження над мовою та ін). Проблемне навчання реалізується в основному через таку систему прийомів: постановка проблемного питання (завдання), створення проблемної ситуації та її аналіз, висловлення припущень, встановлення зв'язків між мовними явищами, аналіз фактів, зіставлення їх, перевірка правильності доведень, формування висновків, узагальнень.

Проблемно-ситуативні завдання – мовленнєві завдання, у яких подається конкретна життєва ситуація, що супроводжується проблемним запитанням-завданням: учням необхідно, наприклад, у формі твору-роздуму вмотивувати свої міркування, оцінити вчинки людей, передбачити розвиток подій, їх наслідки, виступити з порадою тощо.

Програма з української мови – державний документ, у якому визначено обсяг і зміст завдань, умінь та навичок з мови, що їх мають одержати учні під час навчання в середніх школах України. Програма складається з таких частин: 1) відомості про українську мову та норми літературної мови, включаючи норми правопису; 2) основні відомості про мовлення, види робіт; 3) вимоги до знань і вмінь учнів. Чинна програма (Програми для середньої загальноосвітньої школи. Рідна мова. 5-11 класи. – К.: Перун, 1998), яку підготували науковці Інституту педагогіки АПН України Г.Т.Шелехова, В.І.Новоселова, Л.В.Скуратівський, може бути одночасно календарним планом. Дата і кількість годин проставляються у відведеній збоку колонці. Сьогодні вчителю-словеснику пропонуються альтернативні шкільні програми, зокрема "Програми експериментальні для середньої загальноосвітньої школи. Рідна мова. 5-11 класи" (К.: Перун, 1996) – укладач І.П.Ющук.

Реферат – коротке повідомлення на певну тему, що складається з огляду використаних наукових джерел, у письмовій формі чи у формі усної доповіді. Реферат широко використовується на заняттях з мови у старших класах передусім для розвитку зв'язного мовлення учнів.

Робота над помилками – невід'ємна частина навчання української мови в школі, що включає в себе: попередження можливих помилок; виявлення і виправлення помилок самими учнями в усному і письмовому мовленні шляхом самоперевірки, редагування; виправлення, облік, класифікацію помилок учителем; організацію і проведення спеціальних уроків роботи над помилками, елементів цієї роботи на звичайних уроках мови з використанням опорних конспектів, словників тощо.

Роздум – вид учнівського твору, в якому школярі висловлюють певні думки, міркування, підтверджують їх правильність доказами, аргументами і роблять висновки. При *індуктивному* способі логічного мислення композиція роздуму така: вступ; факти і міркування, що обґрунтовують основну думку; головна думка твору; висновки. При *дедуктивному* способі композиція роздуму зворотна: вступ; основна думка твору; факти і міркування, що обґрунтовують основну думку; висновки.

Розповідь – вид учнівського твору, в якому розповідається про подію, що розгортається в часі. Композиція розповіді така: зав'язка, розвиток подій, кульмінація, закінчення подій, розв'язка.

Семинар з української мови – одна з форм проведення нетрадиційного уроку української мови, що сприяє формуванню в учнів старших класів навичок самостійної роботи з науковими джерелами, дозволяє оптимально враховувати індивідуальні здібності й нахили учнів. Урок-семинар може проводитися у вигляді розгорнутої бесіди, обговорення доповідей, творчих звітів, коментованого читання, диспуту. Учитель

має заздалегідь повідомити старшокласникам тему, мету і завдання семінару, визначити основні і додаткові питання, рекомендовану літературу для підготовки до такого уроку. У середніх класах можуть використовуватися *просемінарські* заняття (з елементами семінарської роботи).

Система вправ з української мови – сукупність взаємозумовлених вправ, які забезпечують закріплення теоретичних знань з мови, застосування цих знань на практиці і вироблення мовних умінь та навичок. Система мовних вправ будується за принципом поступового наростання труднощів у доборі різних видів мовних і мовленнєвих завдань відповідно до навчальних тем. Найбільш поширена загальнодидактична система вправ, розроблена В.Онищуком. За дидактичною метою всі навчальні вправи поділяються на чотири групи: *підготовчі* (проводяться перед вивченням нового матеріалу з метою актуалізації набутих раніше знань і навичок), *вступні* (використовуються безпосередньо після опрацювання нового матеріалу для глибшого усвідомлення понять і правил та вироблення умінь і навичок застосовувати теоретичні знання на практиці), *тренувальні* (для закріплення і удосконалення мовних умінь і навичок виділяються вправи за зразком, за інструкцією, за завданням), *завершальні* (з проблемними завданнями практичного характеру, творчі роботи, а з метою перевірки – контрольні роботи). Завершальні вправи, зазвичай, передбачають застосування набутих умінь і навичок у нових умовах.

Словникова робота – робота над збагаченням словникового запасу учнів, що проводиться на уроках рідної мови і здійснюється за такими принципами: *позамовний* (екстралінгвістичний) принцип відображає виховний і розвивальний характер формування особистості учня словом; *синтагматичний* принцип допомагає осмислити семантичні відношення слів у тексті, особливості їх сполучуваності; *парадигматичний* принцип передбачає ознайомлення учнів з лексичною парадигмою, яка об'єднує тематичні групи, синонімічні і антонімічні ряди; *функціональний* принцип виражається в дотриманні функціонально-стилістичного аспекту розвитку мовлення учнів; *контекстуальний* принцип забезпечує засвоєння значення слів у контекстуальному оточенні. Словникові вправи поділяються на такі групи: лексичні вправи; лексико-граматичні; лексико-орфографічні; лексико-стилістичні.

Стилістичний аналіз – вид мовного аналізу; метод вивчення стилістики, формування поняття про функціональні стилі, різновиди мовлення, функціонування у них мовних засобів. Стилістичний аналіз передбачає вмотивування вибору автором мовних засобів відповідно до змісту й мети висловлювання. Повний стилістичний розбір тексту включає: виразне читання тексту; визначення теми і основної думки; осмислення сфери спілкування, завдань мовлення; дослідження

функцій нейтральних і стилістично забарвлених мовних засобів у тексті – лексичних, морфологічних, синтаксичних; пояснення прийомів використання мовних засобів у тексті; умотивоване визначення стилю тексту.

Стилістичний експеримент – навчальний прийом, що передбачає добір і порівняння синонімічних мовних засобів та вмотивування їх стилістичної доцільності для конкретного тексту. У школі, як правило, використовуються елементи стилістичного експерименту.

Схема-опора – різновид наочності, в основі якої лежить узагальнення навчального теоретичного матеріалу теми, розділу. Схеми-опори можуть нести певний асоціативний образ, що допомагає розкрити суть теоретичного матеріалу й спонукає учня уявляти, фантазувати.

Твір – вид тренувальних вправ, суть якого полягає в самостійному викладі учнями їхніх думок, почуттів, суджень. Залежно від мети твори в школі поділяють на *навчальні* й *контрольні*; за формою передачі матеріалу – на *усні* й *письмові*; за способом викладання думок традиційно виділяють твори-*розповіді*, твори-*описи*, твори-*роздуми*.

Текст-опора – ілюстративний текстовий матеріал, на основі якого вивчаються, закріплюються, узагальнюються правила орфографії, будови слова, граматики, удосконалюється культура мовлення. Цей вид наочності показує особливості функціонування мовних явищ у мовленні і забезпечує їх ефективне засвоєння учнями. У практиці роботи вчителів застосовуються різні види навчальних текстів: тексти-епіграфи, тексти-аналоги, тексти-супутники і т. ін. Текст-*епіграф* виконує ілюстративно-прикладну роль. Текст-*аналог* використовується при творенні учнями міні-текстів за зразком. Текст-*супутник* – це продовження авторського тексту за уявою.

Тести з української мови – короткі стандартні завдання, що застосовуються у процесі навчання української мови для одержання кількісної характеристики знань, умінь і навичок з предмета. Навчальні тести використовуються також і з метою перевірки здатності учнів до узагальнення, до самостійного розв'язання аналітичних і синтетичних завдань з рідної мови тощо.

Технологія навчання української мови – сукупність адекватних цілям, завданням, принципам і умовам навчання форм, методів, прийомів, які забезпечують ефективне поєднання теорії і практики на заняттях з української мови.

Тиждень української мови – масова форма епізодичної позакласної роботи, що проводиться за попередньо складеною програмою, активізуючи роботу радіоцентру (проведення лінгвістичних радіопередач), прес-центру (випуск стінної мовної газети), інформаційного центру (збір інформації з актуальних проблем лінгвістики), а також мовного гуртка тощо.

Уміння з мови – складне лінгводидактичне поняття, що означає здатність учня цілеспрямовано і творчо користуватися мовними знаннями у практичній діяльності. У методиці розрізняють такі вміння з мови: *навчально-мовні* (вміння розпізнавати різні за характером звуки, значущі частини слова, частини мови та ін., групувати мовні одиниці за певною ознакою, робити їх розбір); *правописні* (вміння правильно писати і правильно розставляти розділові знаки в реченнях); *нормативні* (вміння правильно вимовляти голосні й приголосні звуки, вживати форми слів, складати словосполучення і речення та ін.); *комунікативні* (вміння сприймати, відтворювати і створювати усні й письмові висловлювання).

Урок-практикум з української мови – спеціальний урок, на якому вдосконалюються правописні і мовленнєві уміння та навички учнів шляхом виконання відповідних практичних завдань (конструктивних, творчих тощо). На такому уроці доцільно використовувати таблиці, схеми, підручники, словники, довідники з української мови, виконувати індивідуальні та колективні види робіт.

Урок української мови – основна форма організації навчання мови, яка своїми цілями, змістом, структурою і методами проведення має відповідати найновішим вимогам теорії і практики навчання в школі. Ефективність уроку залежить від обізнаності вчителя-словесника з типами уроків та їх структурою. Типи уроків класифікують залежно від того, що кладеться в основу характеристики – питома вага певного етапу уроку, навчальна мета, основні стадії процесу навчання, спосіб проведення занять і т. ін. Найбільш прийнятною для практики викладання української мови в загальноосвітній школі вважається класифікація уроків О.Біляєва, який виходить з урахування поставленої вчителем дидактичної мети. Він виділяє такі типи уроків: вивчення нового матеріалу; закріплення вивченого; перевірка й облік набутих знань, умінь та навичок; аналіз контрольних робіт; узагальнення та систематизації вивченого; повторення певної теми, розділу; розвиток зв'язного мовлення.

ХРЕСТОМАТІЙНИЙ ДОДАТОК

К.Д.УШИНСЬКИЙ
РІДНЕ СЛОВО¹
(1861р.)

<...> Мова народу — кращий, що ніколи не в'яне, й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина; в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі й грози — весь той глибокий, повний думки й почуття, голос рідної природи, який лунає так гучно в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів. Проте в світлих, прозорих глибинах народної мови відбивається не тільки природа рідної країни, а й уся історія духовного життя народу. Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові — в спадщину полонкам. У скарбницю рідного слова складає одно покоління за другим плоди глибоких сердечних порухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя і пережитої радості,— одним словом, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова — найживіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живуці і майбутні покоління народу в одно велике, історичне живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, а є якраз саме цим життям. Коли зникає народна мова,— народу нема більше! Ось чому, наприклад, наші західні брати, витерпівши всі можливі насильства від іноплеменників, коли це насильство, нарешті, торкнулося мови, зрозуміли, що йдеться тепер уже про життя чи смерть самого народу. Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відняти в народу спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народу все—і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови—ніколи: вимерла мова в устах народу— вимер і народ. <...>

Отже, будучи найповнішим і найвірнішим літописом сього духовного, багатовікового життя народу, мова в той же час є найбільшим народним наставником, який навчав народ тоді, коли не було ще ні книг, ні шкіл, і продовжує навчати його до кінця народної історії. Засвоюючи рідну мову легко й без великих зусиль, кожне нове покоління засвоює в той же час плоди думки й почуття тисячі поколінь, що передували йому й давно вже зотліли в рідній землі або жили, можливо, не на берегах Рейну і Дніпра, а де-небудь біля підніжжя Гімалаїв. Усе, що бачили, усе, чого зазнали, усе, що пережили та передумали ці незчисленні покоління предків, передається легко й без великих зусиль дитині, яка тільки-но відкриває очі на світ божий, і дитина, навчившись рідної мови,

¹ Це перша спеціальна стаття К.Д.Ушинського, в якій розкривається педагогічне значення рідної мови для формування підростаючих поколінь.

вступає вже в життя з безмежними силами. Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова. Воно пояснює її природу, як не міг би пояснити її жоден природознавець, воно ознайомлює її з характером людей, що її оточують, з суспільством, серед якого вона живе, з його історією та його прагненнями, як не міг би ознайомити жоден історик; воно вводить її в народні вірування, в народну поезію, як не міг би ввести жоден естетик: воно, нарешті, дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких, звичайно, не міг би дати дитині жоден філософ. <...>

Проте цей незвичайний педагог—рідна мова—не тільки навчає багато чого, а й навчає напрочуд легко, за якимсь недосяжно полегшеним методом. <...> Засвоюючи рідну мову, дитина засвоює не самі тільки слова, їх сполучення та видозміни, а безліч понять, поглядів на речі, велику кількість думок, почуттів, художніх образів, логіку й філософію мови, —і засвоює легко й швидко, за два-три роки, стільки, що й половини того не може засвоїти за двадцять років старанного й методичного навчання. Такий цей великий народний педагог — рідне слово! <...>

Друкується за виданням: Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори в 2 т. Т.1. – К.: Рад. школа, 1983. – С.121-125.

І.І.ОГІЄНКО РІДНА МОВА В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ (1917 р.)

<...> Навчання рідної мови, рідної літератури в новій школі повинно стати міцним осередком всієї шкільної науки. На навчання цих дисциплін повинно покласти як мога більше часу, як мога більше сил та знання. <...>

Я хочу остерегти, аби в питанні про мову не брали собі за взірця школи російської, не переймали теї програми мови, що панувала була в старій школі. <...>

Та й справді, придивімось, чого навчали в російській школі під назвою рідна мова. Навчали не мови, не особливостей мови, її справжніх прикмет, а навчали сухих тільки форм мови, навчали тих форм, що однакові всім мовам Європи. В *російській* школі не навчали граматики *російської* мови, а вчили і вчать граматику інтернаціональну. <...>

Візьміть яку хочете російську граматику, перекладіть її на мову, скажемо, хоча б шведську, підмініть парадигми—і граматика шведської мови готова...

А коли так, то я питаю, чому ж така граматика зветься граматикою мови *російської*? Що в такій граматиці *російського*? <...>

На першій сторінці української граматики повинно стояти: „Граматика—то наука про життя української мови". І от з цього наукового завдання в нашій граматиці й мусимо зробити всі потрібні висновки. Граматика повинна подати закони, що керують життям нашої мови. Школярі з такої граматики мусять пізнати, що мова—це організм живий, який безперестанно прямує своєю стежкою, підлягає своїм цікавим законам. Явища мови народжуються, живуть і конають, як і всяка жива істота, хто б вона не була. Між життям нашої (і кожної) мови і життям усякої живої істоти нема великої одміни. <...>

Як воно чудно, як воно дивно, а проте у нас повелося, що коли хто знає правопису, то вже й кажуть, що то людина „грамотна“, що граматики вона тямить...

Граматику у нас підмінили на правопис, та й думають, що граматика—це правопис... <...>

За перші три роки школярі мають вивчитись правопису і ознайомитись з складом своєї мови. <...>

Далі йде IV клас. У цьому класі повинно вчитись „Початків старослов’янської мови вкупі з історією українського язика“. Зміст навчання повинен бути такий, аби він освітив школяреві все те, чого той вивчиться за попередні роки. <...>

В V класі повинно навчати основ загального язикознавства. <...>

Вінцем вивчення рідної мови, нарешті, будуть класи VI та VII (я вважаю, що VIII кл. в середній школі не буде). В отсих двох останніх класах повинна бути Історія української мови, та історія, що тільки пропедевтичний (початковий) курс її вже був в IV класі. Тут уже докладно, на наукових підставах – звичайно, поскільки то можливо в середній школі – розповідають про життя рідної мови од її початку аж до нашого часу. Тут же розказують, під якими впливами зростала наша мова і що ці впливи по собі лишили. Поскільки можливо, читаються зразки нашої мови з різних віків, до чого потрібно скласти історичну хрестоматію нашої мови. <...>

Тут же учні ширше пізнають і історію своєї літературної мови – як вона росла, в якому стані тепер, що перешкодою ставало їй на дорозі до кращого розвою. Тут їм розкажуть, як взагалі утворюється кожна літературна мова. <...>

Я певний, що учень такої школи завжди сіятиме круг себе справжнє знання рідної мови. <...>

Друкується за виданням: Огієнко І.І. Рідна мова в українській школі. – К., 1917. – 32 с.

ПРОЕКТ ЄДИНОЇ ШКОЛИ НА УКРАЇНІ ¹

(1919 р.)

Пояснення до програми української мови

Завдання української мови на другому ступені єдиної школи великі і вимагають від учителя пильної до себе уваги.

1. За найважливіше з них повинно взяти ознайомлення учнів з головними творами кращих майстрів нашого слова у зв’язку з їх життям та загальним характером їх літературної й громадської діяльності. <...>

2. Не менш важливим завданням повинен бути також розвиток мови учнів та уміння, в зв’язку з загальним їхнім розвитком, володіти словом і усно, і на письмі.

Розвинути мову учнів і підняти їх загальний розвиток шляхом ознайомлення зі зразками художнього українського слова, розбудити думку учнів і навчити їх розбиратися в житті, що їх оточує,—все це набуває великого життєвого значення.

¹ Проект було представлено на II з’їзді вчителів, скликаному Товариством Шкільної Освіти восени 1917 р. Автор проекту - Петро Холодний. Редагували проект І.Огієнко, С.Сірополк, В.Чехівський, С.Русова, А.Синявський та ін.

Великі послуги в цьому можуть зробити введені у програму другого ступеня стилістичні вправи, а саме: розбір творів, творча робота над текстом, розкриття образів, поданих автором, доповнення або скорочення сюжету, виразне читання, декламація та драматизація, вивчення напам'ять, писання самостійно творів на вільні теми з життя і на літературні теми.

Необхідно також дати знання із курсу теорії словесності. Курс "теорії словесності" в старшій основній школі не може бути системним, але ознайомлення з деякими питаннями цього курсу є необхідним, наприклад: твір і його головні прикмети (зміст, виклад, план та ідея), життя лексики мови (старі, нові, чужі слова), художні засоби слова, ритмічна і неритмічна форма, головні роди поезії.

Другий ступінь єдиної школи повинен навчити своїх учнів використовувати якнайширше знання, набуті ними в школі. Одним із найкращих засобів до цього є самостійно писані твори, в яких учні під доглядом учителя навчаються висловлювати свої думки в формі складного оповідання чи ще якогось іншого роду письмового твору. А складання різних ділових паперів, необхідних у селянському житті, надасть школі життєвого, практичного характеру і принесе певну реальну користь її вихованцям.

3. *Навчання граматики.* Метою навчання граматики на другому ступені єдиної школи повинно бути те, щоб учні привчилися свідомо ставитись до укладу і форм своєї рідної мови й письменства. Через це при навчанні граматики повинно усунути такі методи й засоби, які перешкоджали б свідомому засвоєнню матеріалу: замість догматичного розказування або книжного вивчення, повинен бути метод, заснований на свідомості учнів, і осередком навчання повинно бути не заучування граматичних правил, а спостереження фактів мови.

Розклад матеріалу повинен бути таким, щоб уже на 5 році навчання учні засвоїли основи граматики рідної мови, без яких не можливе вивчення системного курсу. На останньому ж році матеріал повинен бути знову повторений, але з історичним освітленням найголовніших явищ української мови і в порівнянні їх з явищами інших слов'янських мов (перш за все тої мови, яка знайома дітям).

Правила правопису повинні проходити поруч з курсом граматики.

Друкується за виданням: Проект Єдиної школи на Україні. Кн. 1. Основна школа. – Кам'янець-Подільський: Дністер, 1919. – С.68-70.

І.І. ОГІЄНКО
НАУКА ПРО РІДНОМОВНІ ОBOB'ЯЗКИ.
(Рідномовний катехізис)¹
(1936 р.)

<...> Через те, що рідна мова — найголовніший ґрунт, на яким духово зростає й цвіте нація, рідномовна політика — це найважливіша політика всякого народу; яку конче мусить знати кожен інтелігент, якщо бажає бути свідомим членом своєї нації, якщо бажає своєму народові стати сильною нацією. Знання

¹ Книжка випущена в друкарні о. Василян у Жовкві 1936 р.

рідномовних обов'язків сильно підносить національну свідомість, а вона — найкращий ґрунт для знання й розвитку соборної літературної мови. Ось через що корисно, щоб наука про рідномовні обов'язки стала наукою всенародною. <...>

I. Рідна мова й народ

1. Рідна мова — то мова наших батьків і мова народу, до якого належимо.
2. Рідна мова — то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу.
3. Ступінь виробленості рідної мови — то ступінь зрілості народу й ступінь глибини його духової культури. Сила нації — в силі її культури, тому треба конче дбати про розвиток рідної мови.
4. Культура рідної мови зростає разом із національною свідомістю народу. Працюймо ж для розвитку цієї свідомості нашого народу!
5. Народ, що не розуміє сили й значення рідної мови й не працює для збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державності.

IV. Десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.
3. Літературна мова — то головний двигун розвитку духової культури народу, то найміцніша основа її.
4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина — працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови — то ступінь культурного розвою народу.
9. Як про духову зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

XIII. Учитель і рідна мова

1. Кожний учитель — якого б фаху не був він — мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не вільно вчителєві оправдувати свого незнання рідної мови нефаховістю.
2. Як у школі, так і поза нею, учитель повинен говорити тільки взірцевою рідною соборною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення.
3. Учитель, що навчає тільки місцевою мовою, приносить тим велику шкоду єдності свого народу й своєї літературної мови.
4. Кожний учитель, що навчає й мови, мусить конче працювати для наукового вивчення своєї рідної мови.

5. Кожний учитель, особливо ж провінціальної школи, мусить конче збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.

6. Кожний учитель мусить найдокладніше знати Науку про рідномовні обов'язки.

7. Учитель рідної мови в школі мусить навчати тільки сучасної соборної літературної мови.

8. Учитель рідної мови в школі мусить конче навчати своїх учнів про найголовніші рідномовні обов'язки <...>.

9. Учитель рідної мови мусить бути душею „Гуртка плекання рідної мови” в його школі. Він же уряджує „Свято рідної мови”.

10. Учитель рідної мови мусить пильнувати викликувати в своїх учнів любов, пошану та зацікавлення до рідної мови, а це приведе їх до глибшого вивчення її.

11. Всі вчителі інших предметів мусять завжди звертати пильну увагу, щоб і на їхніх годинах панувала чиста літературна мова. Бо мало зробить сам учитель рідної мови, якщо його не підтримають і вчителі інших предметів.

XIX. Середньошкільна молодь і рідна мова

<...> 8. Учні старших клас середньої школи, особливо ж ті, що живуть на провінції, мусять збирати діалектологічний матеріал для вивчення рідної мови (як це робити, див. „Рідна Мова” 1934 р. ч. 4-7).

9. Учні вчительських шкіл мусять навчатися своєї соборної літературної мови з подвоєною пильністю.

10. Учні всіх шкіл мусять твердо пам'ятати, що рідна мова — то найголовніший предмет їхньої науки, а тому повинні навчатися її зі щирою любов'ю та захопленням.

11. Учні всіх середніх шкіл мусять уживати як на лекціях, так і на перервах і вдома тільки чистої літературної мови, завжди пильно слідкуючи за своєю мовою й вимовою.

12. Учні при розмовах у школі й поза нею конче виправляють один одному помилки супроти літературної мови. Ображатися за ці поправки невільно.

13. Кожний середньошкільник мусить діяльно працювати в своїм „Гуртку плекання рідної мови”. <...>

Друкується за виданням: Огієнко Іван. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. — Факс. видання. — К.: АТ Обереги, 1994. — С. 5-46.

ПРОГРАМИ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ. УКРАЇНСЬКА МОВА ДЛЯ ШКІЛ З УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ НАВЧАННЯ.

V-VII КЛАСИ

(1948 р.)

Пояснювальна записка

... Завдання викладання української мови у школі визначені в постанові ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. «Програма з рідної мови повинна забезпечити засвоєння дійсно систематичного й точно окресленого кола знань, а також сталих навичок правильного читання, письма та усної мови, запровадивши в практику

навчальної роботи учнів самостійні письмові роботи, граматичний розбір і т. ін. як у класі, так і дома».

Відповідно до цих завдань визначається і зміст програмних вимог з курсу української мови.

Вивчення шкільної граматики, побудованої на науковій основі, на точних і перевіренних даних про мову, чітко сформульованих і поданих у певній системі, повинне дати учням у доступній для них формі основи науки про українську мову.

Форми мови невід'ємні від її змісту, тому при вивченні граматики особливу увагу слід приділяти значенню слів і речень, а також смисловій стороні аналізованих текстів у цілому.

Важливо, щоб вивчення граматики спиралося на розвиток логічного мислення учнів, щоб у процесі занять з мови учні розбиралися у змісті основних понять курсу, знаходили найістотніші ознаки виучуваних граматичних категорій, вчилися зіставляти ці категорії. Потрібно також, щоб при вивченні окремих розділів граматики учні вміли добирати приклади з кращих зразків української художньої літератури і ділової мови, а також придумувати власні приклади. Таким чином, вивчення граматики повинне спиратися на розвиток граматичного мислення, а не на механічне зазубрювання.

Сучасна українська літературна мова є результат тривалого історичного розвитку. Лінгвістичний аналіз легко виявляє в ній сліди впливу попередніх епох. Виявлення цього впливу сприятиме свідомому засвоєнню учнями багатьох явищ сучасної мови. Звідси виникає потреба історичного підходу в шкільному курсі граматики до деяких фактів мови, вивчення їх не тільки на сучасному етапі, але й в історичному розвитку. <...>

Викладаючи українську мову, учитель повинен завжди пам'ятати про одне з основних завдань—виробити в учнів тверді навички грамотного письма. Тому заняттям з орфографії і пунктуації в V—VII класах треба відвести значне місце.<...>

У процесі усвідомлення й засвоєння учнями системи української орфографії і пунктуації треба застосовувати найрізноманітніші вправи: орфографічний і пунктуаційний розбір, різні види диктантів, списування з спеціально дібраного тексту за тими чи іншими завданнями, складання орфографічних словничків; дуже важливо використовувати різні засоби наочності (таблиці, схеми, списки важких з правописного погляду слів тощо).

Ще більш складним і відповідальним завданням у викладанні української мови в школі є розвиток усної та письмової мови учнів.

Навчити учнів висловлювати свої думки точно, просто, логічно, правильно і в той же час чітко й виразно — це кінцева мета роботи з української мови в середній школі.

Учні V—VII класів повинні опанувати загальнолітературний словник, засвоїти літературні норми побудови мови й навчитися вільно користуватися нею. Учні повинні вправлятися в застосуванні граматичних норм у своїй мовній практиці, у правильному використанні виучуваних граматичних категорій.<...>

Крім зазначених загальних вимог до постановки викладання української мови, необхідно враховувати ті особливі моменти, що впливають з принципу

погодженості у викладанні в школі двох братніх мов — української і російської.<...>

При викладанні української мови необхідно застосовувати доцільні зіставлення і порівняння російської і української мов.<...>

Подаючи новий граматичний матеріал, учитель не повинен забувати про повторення пройденого. Повторення пройденого є одним з обов'язкових етапів уроку.

Різні види граматично-стилістичних вправ треба передбачати в робочих планах у зв'язку з проходженням розділів і тем програми з мови.

Види граматично-стилістичних вправ визначаються змістом програмного матеріалу.<...>

Друкується за виданням: Програми середньої школи. Українська мова для шкіл з українською мовою навчання. V-VII класи. — К.: Рад. школа, 1948. — С.3-6.

М.Т. РИЛЬСЬКИЙ З ГАДОК ПРО МОВУ

Лист до письменників, учителів, акторів, промовців, лінгвістів, до молоді й до старших (1959 р.)

Дбати про багатство, красу і чистоту рідної мови— це наша спільна справа. Боротися з занечисненням мови, із її штучним збідненням, до якого такі охочі деякі літературні редактори,— наш обов'язок. Не знаю, як кому, а мені просто боляче бачити, що в нашій літературі і особливо в пресі майже зовсім — з дивовижною і навряд чи корисною послідовністю—викорінюються форми давального відмінка на *ові, еві, еві*, а вживаються тільки далеко менше поширені в живій мові форми на *у, ю*. Пишуть виключно: *сину*, а не синові, *бійцю*, а не бійцеві, *ковалю*, а не ковалеві, *краю*, а не краєві... Чому? Сахаються у нас також і кличного відмінка, що становить одну з особливостей української мови. Отже: дорогий *товариш*, а не дорогий *товаришу*, *Маруся*, а не *Марусю*, любий *брат*, а не любий *брате* і т. ін. Я взяв ці приклади з голови, але в першому-ліпшому (“любому”, як пишуть ті самі “пуристи”) номері першої-ліпшої нашої газети можете натрапити на щось подібне і, по суті, неподобне. <...>

Зверну тільки увагу на сміховинне вживання слова в невідповідному значенні. Говорять, пишуть, не дивуючись, читають: ”він поїхав на рибалку”. В перекладі на російську мову це означає: “он поехал на рыбака”. Українська мова має чимало відповідників до слів “рыбалка”, “рыбная ловля”, отже, наведене речення повинно б виглядати так:

“він поїхав на риболовлю”, ще краще — “він поїхав ловити рибу”, ще краще - так воно й говориться в народі – “він поїхав по рибу”. < ... >

Суца біда у нас і з наголосами. Чомусь узяли собі в голову наші поети, що слово «завжди» має наголос на останньому складі — “завжди”, і коли їм треба наголосу на першому складі, то вони соромливо уникають нормального “за’вжди” (див. словники Грінченка, Уманця і Спілки, Російсько-український

словник АН УРСР 1948 р.) і вдаються до “спасенного”, на їх думку, “завше”. Вкорінився у нас чомусь і наголос “разо́м”, хоча у Шевченка —

Ра́зом повставали,
Коней посіддали. <... >

Друкується за видання: Рильський М. Т. Зібрання творів у 20т. Т.16.
— К.: Наукова думка, 1987. — С.445-448.

В.О.СУХОМЛИНСЬКИЙ СЛОВО РІДНОЇ МОВИ (1968 р.)

... *Викладання* мови — найважча справа. Викладати цей предмет повинні найздібніші й найталановитіші. Бо це не просто передача знань, практичних умінь, навичок. Це передусім виховання. Виховання розуму, формування думки, копітке різьблення й ліплення найтонших рис духовного обличчя людини. Адже із думки і слова почалося становлення людини; мисль, втілена в слово, підняла нас над природою, над усіма речами й явищами, над епохами й століттями. Слово ввібрало в себе найтонші порухи наших почуттів; у ньому закарбувалася душа, звичаї, традиції, радощі й болі народу — всі його духовні цінності, творені століттями. *Викладання* мови — це майстерність творення людської душі, бо воно є найніжнішим, найтоншим диткненням до серця дитини. *Викладання* мови — це людинознавство, бо в слові поєднуються думки, почуття, ставлення людей до всього навколишнього світу. *Викладання* мови — це і суспільствознавство, бо в слові закарбовані століття життя й боротьби народу, його мужність і слава, надії й сподівання. <...>

Користування сумішшю з двох мов — це одно з найтривожніших явищ загальнопедагогічного характеру. Говорити такою скаліченою мовою — це все одно, що грати... на розстроєній скрипці. Все одно, що з дерева красуню різьбити... тупою щербатою сокирою. Скалічена мова — отупляє, оглуплює людину, зводить її мислення до примітива. Бо мова — це лад мислення, це віконця, через які людина бачить світ. Що ж вона побачить, коли віконця — у кіптяві, засновані павутинням, засиджені мухами? Я ніскільки не сумніваюсь у тому, що однією з причин загальної неуспішності, відставання багатьох учнів є вбога, примітивна мова в дитинстві й ранній юності — в роки, коли формується людина, коли утверджуються її пізнавальні й творчі сили. Отже, шлях боротьби за високу успішність лежить передусім через мовну культуру, бо мовна культура — це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності.

Щоб збагатити культуру педагогічного процесу, щоб навести лад у тій майстерні, яка зветься *навчально-виховним процесом*, треба насамперед виховати любов до рідної мови. Настроїти скрипку—і тільки тоді добувати з неї мелодію, здатну захопити, зачарувати слухачів. Зрештою, про велику роль рідної мови у вихованні людини написано багато чудових рядків. <...>

Діти переступили шкільний поріг, стали учнями. І вчитель має передусім ввести їх у квітучий сад, ім'я якому—рідна мова. Хай кожна дитина переживе захоплення, спостерігаючи красу квітки — слова, образу. То копітка й тонка робота, ніжне й ласкаве диткнення до дитячого серця — показати рідне слово в

усій його принадності. Щоб сторінка за сторінкою перед ними розкривалася величезна книга—пам'ять народна. Щоб до їхніх сердець і розуму доходили найпотаємніші грані великого духовного багатства нашого народу. Ці заняття я так і називаю — *Двісті квіток рідної мови*. Це двісті відвідин саду рідного слова, двісті бесід про найвитонченішу й найбагатшу в світі красу. <...>

Друкується за виданням: Сухомлинський В.О. Слово рідної мови// Українська мова і література в школі. – 1987. - № 7. – С.52-53, 55.

ПРОГРАМИ СЕРЕДНЬОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ. УКРАЇНСЬКА МОВА ДЛЯ ШКІЛ З УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ НАВЧАННЯ. 4-8 КЛАСИ

(1987 р.)

Пояснювальна записка

Українська мова як навчальний предмет у школі виконує дві основні дидактичні функції: є об'єктом пізнання і засобом оволодіння іншими предметами. <...>

Мета шкільного курсу української мови: дати учням лінгвістичну освіту, навчити вільно володіти мовою, тобто володіти нею так, як це необхідно для активної виробничої і суспільної діяльності, для самостійної роботи над підвищенням свого культурного рівня та професійної підготовки.

У курсі можна виділити два особливих і взаємопов'язаних предмети: 1) основи науки про мову, 2) українська мова як засіб спілкування і пізнання.

Навчальні завдання курсу:

1) дати учням знання про структуру, функції, походження та розвиток мови як основи для формування діалектико-матеріалістичного погляду на мову, а також для набуття мовних умінь та навичок;

2) навчити користуватися всіма багатствами виражальних засобів української мови (сприяти постійному збагаченню словникового запасу, розвитку та вдосконаленню граматичної будови мовлення);

3) забезпечити засвоєння орфоепічних і граматичних норм української літературної мови;

4) формувати вміння й навички зв'язного усного та писемного мовлення;

5) виробити міцні орфографічні та пунктуаційні навички.

У змісті курсу виділено теоретичні відомості про мову і її норми, спеціальна програма з розвитку зв'язного мовлення, перелік вмінь та навичок, які створюють основу для оволодіння українським літературним мовленням.

Крім того, українська мова як навчальний предмет допомагає розв'язувати і загальнопедагогічні завдання, серед яких найважливішими є:

1) виховання учнів у дусі комуністичних ідеалів;

2) розвиток їхнього мислення;

3) формування вмінь самостійно поповнювати свої знання і підвищувати культуру мовлення.

Виховні можливості курсу української мови забезпечуються, по-перше, наявністю в ньому загальних відомостей про українську мову, зокрема походження і розвиток, близьку спорідненість з російською мовою та ін.; по-друге, виховуючим впливом особистості вчителя і організацією всього

навчального процесу; по-третє, залученим для занять дидактичним матеріалом, тематикою усних і письмових висловлювань учнів.

Вивчення української мови сприяє і розвитку логічного мислення учнів: у ході навчання вони набувають умінь аналізувати, зіставляти, порівнювати та узагальнювати мовні явища, вчать наводити потрібні приклади, докази, робити висновки; добирати і систематизувати матеріал відповідно до теми та основної думки висловлювання, будувати логічно правильне і композиційно завершене висловлювання; складати план виступу, тези, конспекти.

У процесі вивчення української мови учні оволодівають і загальними вміннями самостійно здобувати знання, працювати з навчальною літературою, словниками, довідниками, контролювати правильність і доцільність своєї мовленнєвої діяльності. <...>

Друкується за виданням :Програми середньої загальноосвітньої школи. Українська мова для шкіл з українською мовою навчання. 4-8 класи. – К.: Рад. школа, 1987. – С.3-4.

**ПРОГРАМИ ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ
ШКОЛИ.
РІДНА МОВА. 5-11 КЛАСИ¹
(1998 р.)**

Пояснювальна записка

Українська мова є державною мовою України. Для більшості її громадян вона водночас є і рідною. Для українців рідна мова — це мова українського народу, яка створена ним впродовж багатьох століть і є багатою, мелодійною, довершеною, гідною того, щоб нею пишались. Рідна мова єднає сучасні покоління з попередніми і прийдешніми в єдине нерозривне ціле. Вона неоціненна національна святиня, скарбниця духовних надбань народу, запорука його подальшого культурного прогресу.

Як навчальний предмет українська мова виконує ряд важливих освітніх функцій. Зокрема, вона об'єкт пізнання, осмислення її суті як соціального феномена. Але, і це головне, рідна мова є засобом спілкування, пізнання, в тому числі інших загальноосвітніх предметів, а також засобом самовираження особистості. Завдяки їй діти одержують знання про довкілля, входять у людський колектив, прилучаються до національної і світової культури. Мислеоформлююча функція рідної мови сприяє розвитку інтелекту учнів—їхньої пам'яті, мислення, уяви, творчих здібностей. Через мову вони засвоюють моральні поняття, ідеї та ідеали, виробляють власні переконання, ціннісні орієнтири. Рідна мова формує почуття прекрасного, робить естетичне чуття тоншим, чутливішим. Вона найповніше вбирає в себе особливості української ментальності, а відтак сприяє засвоєнню її учнями. Як форма вияву національної і особистісної свідомості вона є засобом самопізнання, саморозвитку і самореалізації людини. Вільне володіння рідною мовою забезпечує реалізацію творчих можливостей учнів в усіх сферах життя.

¹ Цю програму підготували науковці Інституту педагогіки АПН України: Л.В.Скуратівський, Г.Т.Шелехова, В.І.Новоселова.

Отже, виходячи із суспільних і, зокрема, освітніх функцій української мови, **основна мета** її вивчення в середніх навчальних закладах України полягає у формуванні національно свідомої, духовно багатого мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися засобами рідної мови — її стилями, формами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (слухання, читання, говоріння, письмо).

Відповідно до поставленої мети головними **завданнями** на сучасному, перехідному, етапі реформування навчання української мови в основній і старшій ланці середньої школи є;

— виховання потреби у вивченні рідної мови;

— формування духовного світу учнів, цілісних світоглядних уявлень, загальнолюдських ціннісних орієнтирів шляхом прилучення через мову до культурних надбань рідного народу і людства;

— вироблення у школярів умінь і навичок комунікативно виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях під час сприймання, відтворення і створення висловлювань з дотриманням українського мовленнєвого етикету;

— засвоєння учнями базових орфоепічних, граматичних, лексичних, правописних, стилістичних умінь і навичок;

— ознайомлення учнів з мовною системою як основою для формування мовних і мовленнєвих умінь і навичок.

Основна освітня мета і завдання засвідчують, що змінюється стратегія і тактика у навчанні рідної мови. На перший план висувається необхідність різнобічного особистісного і мовленнєвого розвитку учнів, якому підпорядковується завдання системного вивчення мови, тобто головна увага приділяється актуальнішій, природнішій, важливішій меті мовної освіти. Потреба в переакцентації навчальних цілей у сфері української лінгводидактики назріла давно і відкладати її надалі вже не можна, хоч середня школа поки що не готова до організації навчання мови по-новому. Тому на перехідному етапі реформування навчання української мови їх реалізація має здійснюватися поступово.

Передусім необхідно осмислити нову освітню мету, прийняти її, переконатися, що альтернативи немає, бо так навчають рідної мови в усьому цивілізованому світі, що мова, мовна система — це засіб збагачення розвитку і реалізації мовлення кожної особистості, що загальноосвітня школа повинна готувати здебільшого не мовознавців-теоретиків, а передусім гуманних, освічених людей, які на належному рівні вміють практично користуватися рідною мовою в найрізноманітніших життєвих ситуаціях. <...>

Друкується за виданням: Програми для середньої загальноосвітньої школи. Рідна мова. 5-11 класи. — К.: Перун, 1998. — С. 3-4.

І.О.СИНИЦЯ
ЛЕКСИКА УСНОГО МОНОЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ
(1974 р.)

<...> Граматика сама по собі, хоч як досконало не знали б її учні, навчить їх тільки правильно говорити. А граматична «правильність» мовлення — це лише одна з ознак його досконалості. Основне в мовленні — його змістовність, багатство і різноманітність лексики. Якщо в людини обмежений запас слів, то як би правильно вона їх не говорила чи не писала, її мовлення, її мислення, її загальний розумовий розвиток не піднімуться вище ні на один щабель.

Розвиток лексики учнів — не поглиблення граматичного аналізу давно відомих слів, а кількісне і якісне збагачення її новими словами чи новими значеннями відомих слів. Ті методисти, які відійшли від традиційного розуміння словникової роботи, які ставлять у центр не граматику мови, а саму мову, не форму слова, а його значення, домоглися помітних успіхів у своїх дослідженнях, хоча й вони, звичайно, цікавились насамперед прийомами розвитку лексики учнів, а вже потім її особливостями. <...>

Друкується за виданням: Синиця І.О. Психологія усного мовлення учнів 4-8 класів. — К.: Рад. школа, 1974. — С.41.

О.М.БІЛЯЄВ, Л.В.СКУРАТИВСЬКИЙ,
Л.М.СИМОНЕНКОВА, Г.Т.ШЕЛЕХОВА
КОНЦЕПЦІЯ НАВЧАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ
(1996 р.)

... **Освітня мета.** На відміну від усталеної практики головна увага в навчанні має бути приділена всебічному мовленнєвому розвитку учнів. Тому основна мета навчання рідної мови в середній школі повинна полягати у формуванні особистості, яка володіє умінями і навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами при сприйнятті (слуханні і читанні), створенні (говорінні і письмі) висловлювань у різних сферах, формах, видах і жанрах мовлення, тобто в забезпеченні її всебічної мовленнєвої компетенції.

Спрямованість змісту. Відповідно до визначеної мети з урахуванням принципів єдності навчання, виховання і розвитку, гуманізації і демократизації освіти зміст курсу української мови як рідної розподіляється на три компоненти: лінгвістичний, етнокультурознавчий і методологічний.

Лінгвістичний компонент, що включає всі мовні рівні — від найнижчого (звука) до найвищого (надфразової єдності або тексту) — і пов'язані з цими рівнями власне мовні й мовленнєві поняття, передбачає у процесі його засвоєння розв'язання таких основних завдань:

- 1) розвиток життєво необхідних кожному членові суспільства мовленнєвих умінь і навичок;
- 2) формування загального уявлення про рідну мову (її будову, функції, походження та розвиток) і мовлення;
- 3) оволодіння орфоепічними, лексичними, граматичними, правописними та стилістичними нормами літературної мови. <...>

Етнокультурознавчий компонент, формуючи загальну культуру учнів, сприятиме:

- 1) ознайомленню в концентрованій формі з основним культурним набутком рідного народу і людства в цілому;
- 2) розвитку духовної і естетичної сфер особистості, вихованню патріотизму і моральних переконань;
- 3) формуванню сучасного уявлення про світобудову, природу, суспільство і людину в аспекті їх розвитку, про сенс життя.

Цей компонент повинен бути інтегративним за своїм змістом і містити найважливіші відомості з народознавства, пов'язані з історією, культурою, звичаями і побутом українського народу, з етики, естетики, екології, риторики, включати елементи різних видів мистецтв, зокрема живопису, музики, перебувати в найтіснішому зв'язку з літературою, історією, іноземними мовами.

Етнокультурознавчий компонент має бути представлений не довільно дібраними текстами, як це практикувалося досі, а у вигляді системи тем (Всесвіт — людство — народ — «я»; минуле — сучасне — майбутнє; національне — загальнолюдське; краса у природі і людині, в мистецтві і мові; духовна спадщина рідного народу і людства; найвидатніші постаті в історії людства).

Кожна тема розкриватиметься за допомогою циклу текстів. При цьому тема повинна містити проблему (проблеми); виражену суперечливими за змістом текстами, щоб активізувати пізнавальну діяльність учнів, спрямовану на пошук розв'язку проблеми, забезпечивши глибоке і міцне засвоєння теми.

Одне з чільних місць серед мовного матеріалу займатимуть зв'язні тексти й окремі речення (приклади), що відображають загальнолюдські духовні цінності — доброту, милосердя, порядність, чесність, любов до людини, повагу до старших, бережливе ставлення до хліба тощо.

Зміст етнокультурознавчого компоненту спрямовуватиметься на естетику слова. До головних шляхів здійснення естетичного впливу засобами української мови як навчального предмета відносимо:

— ознайомлення з характерними якостями української мови (багатство, мелодійність, образність та ін.);

— спостереження за прекрасним у природі, мистецтві, людині й відображення його засобами мови;

— формування поняття прекрасного в мові, що спирається на її лексичні, фразеологічні та граматичні ресурси;

— розвиток потреби в естетичному вдосконаленні власного мовлення. <...>

Методологічний компонент передбачає цілеспрямований розвиток культури мислення, що перебуває в діалектичному зв'язку з культурою мовлення, створення умов для самопізнання й саморозвитку особистості і включає:

1) оволодіння узагальненими методами і прийомами мислительної діяльності (спостереженням, експериментуванням, моделюванням, формуванням висновків за аналогією, висуненням гіпотези та її доведенням);

2) усвідомлення учнями структури власної пізнавальної діяльності, особистісного покликання, вибору життєвої мети;

3) практичне засвоєння основних законів формальної і діалектичної логіки;
4) формування процедур творчої діяльності: самостійного переносу знань і вмінь у нову ситуацію, бачення структури об'єкта, його нової функції тощо. <...>

Технологія навчання рідної мови має ґрунтуватися на *діяльнісно-проблемному* підході до організації навчального процесу, що найбільше відповідає принципам гуманізації та демократизації освіти, активізації пізнавальної діяльності школярів, забезпечує співробітництво вчителя і учнів, спрямоване на розв'язання системи суспільно та особистісно найважливіших навчальних і життєвих проблем. При такому підході учень є не тільки об'єктом, а й суб'єктом навчання, співавтором уроку, основна ж стратегія вчителя полягає у виявленні індивідуальних його здібностей і нахилів та створенні сприятливих умов для подальшого їх розвитку, самопізнання і саморозвитку, в залученні школярів до активної пізнавально-комунікативної діяльності на всіх її етапах (мотиваційно-цільовому, предметно-планувальному, операційно-виконавчому і рефлексивно-оцінному), у цілеспрямованому і гармонійному формуванні системи вмінь і навичок, що забезпечують мовленнєву компетенцію: аналітико-синтетичних, перцептивно-мнемонічних, репродуктивно-варіантних, творчих тощо.

Проблемність змісту, виражена в системі проблемно-пізнавальних, проблемно-ситуативних завдань, забезпечуватиме досягнення глибини, міцності й гнучкості знань з мови, формування світоглядних переконань, евристичних здібностей, мотивації навчальної діяльності, а система проблемних методів при раціональному поєднанні їх з неproblemними — оптимальність організації процесу навчання, що враховує специфіку предмета, рівень пізнавальної самостійності учнів.

Належне місце на заняттях з української мови має посісти *диференціація навчання*, що виявляється у варіативності навчального змісту, використанні системи диференційованих за рівнем складності й відповідності пізнавальним потребам учнів навчальних завдань, організації групової і парної форм проведення занять, які повинні відтіснити фронтальну форму з домінуючої позиції, що значно розширить можливості для формування комунікативних умінь.

Невід'ємною ознакою сучасної технології навчання є його *індивідуалізація* за допомогою системи програмованих матеріалів, розроблених на основі оновленого змісту курсу української мови, і сучасних комп'ютерів. <...> Одним із шляхів інтенсифікації навчання рідної мови є застосування різних способів структурування програмового матеріалу з використанням узагальнюючих таблиць і схем, що містять головні теоретичні відомості і факти мови, генералізація знань, виділення з широкого кола відомостей найістотнішого, головного, узагальнення і систематизація вивченого на основі певного теоретичного положення, мовного поняття або правила. Крім укрупнення частин мовного матеріалу, що здійснюється по горизонталі, мають застосовуватися групування за контрастом, а також наскрізне (вертикальне) об'єднання, що охоплює ряд однорідних питань курсу. <...>

Друкується за виданням: Олександр Біляєв, Леонід Скуратівський,
Лідія Симоненкова, Галина Шелехова. Концепція навчання державної
мови в школах України// Дивослово, 1996. - №1 – С.16-19.

Навчально-методичне видання

Кучерук Оксана Анатоліївна

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ З МЕТОДИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

*Рекомендовано вченою радою Житомирського державного
педагогічного університету імені Івана Франка
як методичний посібник*

Житомир
Поліграфічний центр Житомирського педуніверситету

Підписано до друку 12.03.2001. Формат 60x90/16. Ум.друк.арк.5.2. Обл.вид.арк. 6.0.
Гарнітура тип Times New Roman. Зам. 67. Наклад 300.

Поліграфічний центр ЖДПУ, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40